

OPVATTINGEN ONDER DE NEDERLANDSE BEVOLKING OVER HET
AANGEWEZEN ZIJN OP EEN UITKERING

A.A.M. Fiselier, E.J.H. ter Heine, J.G.M. Lammers

In deze bijdrage wordt ingegaan op twee aspecten van de ontwikkelingen in de verzorging op het terrein van de sociale zekerheid: het denken in termen van gunst en recht ten aanzien van sociale uitkeringen en de perceptie van waarborgen voor het behoud van privacy van degenen die zo'n uitkering aanvragen of ontvangen. Aan de orde komt de vraag in welke mate dit denken en deze perceptie in de bevolking worden aangetroffen, alsmede de vraag naar de achtergronden daarvan. Daartoe worden voorhanden theoretische inzichten geconfronteerd met door anderen en door auteurs verricht onderzoek. Leidend idee daarbij is dat opvattingen over sociale uitkeringen en de achtergronden daarvan begrepen kunnen worden in het licht van het proces van modernisering.

Geconcludeerd wordt allereerst dat het overgrote deel van de Nederlandse bevolking een sociale uitkering als een recht beschouwt en dat een niet onaanzienlijke minderheid percipieert dat de privacy van (potentieel) uitkeringsgerechtigden onvoldoende gewaarborgd is. Vervolgens wordt geconcludeerd dat deze opvattingen binnen sociale categorieën in verschillende maten worden aangetroffen en dat deze verschillen voor een deel te herleiden zijn tot culturele verschillen.

1. Inleiding: achtergronden en probleemstelling voor onderzoek

De verzorgingsstaat is te beschouwen als neerslag van wat wel genoemd wordt "de waarde" sociale zekerheid (Deleeck e.a., 1980).

Wezenlijk voor een verzorgingsstaat is dat zij haar burgers, via een aantal grondrechten, waarborgen verschaft voor een minimum-bestaan. Door een uitgebreid en fijnmazig stelsel van voorzieningen komt de verzorgingsstaat tegemoet aan minimale standaarden voor onder meer inkomen, gezondheid, scholing en hulpverlening. Dat stelsel is te beschouwen als een complex juridisch, economisch en politiek systeem en het verzorgingspakket dat wordt geleverd komt via een massieve bureaucratie tot uitvoering.

Een belangrijk onderdeel van die verzorgingsstaat wordt gevormd door de sociale zekerheid als "geheel van voorzieningen", bij de uitvoering waarvan zowel (semi-)publieke als private instanties betrokken zijn (1).

Wie ook maar enigermate kennis neemt van de zeer omvangrijke literatuur van de afgelopen tien jaren over het onderwerp verzorgingsstaat, komt er al snel achter dat vrijwel alom gesteld wordt dat de Nederlandse verzorgingsstaat in meer dan één opzicht in een crisis verkeert. Een globale karakterisering van die crisis leert dat de behoeften van de burgers zijn toegenomen als gevolg van sterk stijgende verwachtingen. Die sterk stijgende verwachtingen hebben geleid tot rationeel berekend gedrag en tot normvervaging. Gevolg van deze ontwikkelingen is dat de overheid overbelast raakte, maar ook dat de efficiëntie en de legitimiteit van het verzorgingsstaatstelsel werd ondergraven (Van der Veen, 1986).

Adriaansens en Zijderveld (1981) hebben erop gewezen dat de problematiek van de verzorgingsstaat door sociologen steeds geanalyseerd is in termen van 'social policy' waarbij het sociologisch referentiekader doorgaans onduidelijk bleef. In navolging van deze beide auteurs wordt in deze bijdrage geprobeerd de opvattingen van de

bevolking over sociale uitkeringen te benaderen vanuit de klassieke cultuursociologie waarin het verschijnsel modernisering centraal heeft gestaan. In die benadering wordt de verzorgingsstaat opgevat als een produkt van modernisering en haar graad van ontwikkeling als een indicatie van de graad van moderniteit. Opvattingen over ontvangen of mogelijk te ontvangen sociale uitkeringen worden in deze bijdrage beschouwd tegen de achtergrond van twee dimensies van het moderniseringsproces: enerzijds de toegenomen differentiatie van maatschappelijke structuren (cf. Durkheim over arbeidsdeling) en anderzijds de toenemende generalisering van waarden en betekenissen (cf. Weber over rationalisering). De verzorgingsstaat en de maatschappij die zij in stand houdt, worden dus benaderd als resultante van structurele en culturele ontwikkelingen. En de vraag die voorligt is vooral in hoeverre de modernisering van de verzorging, wat betreft opvattingen over sociale uitkeringen, is voortgeschreden in de moderne verzorgingsstaat. In de door Adriaansens en Zijderveld (1981: 107) ondernomen ideaaltypische benadering van het verschijnsel 'verzorging' staan drie criteria of dimensies voor modernisering centraal: welvaart, een ver doorgevoerde structurele differentiatie en een extensieve generalisering van betekenissen en waarden. Op het eerst genoemde criterium gaan we hier niet in en wat de structurele differentiatie betreft is in de literatuur nauwelijks of niet weerproken het feit dat binnen de verzorgingsstaat er een versnippering heeft plaatsgevonden van relaties tussen groepen, tussen individuen en binnen individuen (d.i. fragmentering van sociale rollen). Dat ligt anders bij de cultureel-ideologische verschijnselen die met deze structurele differentiatie of sociale fragmentering samenhangen. Zo zetten Engbersen en Van der Veen (1986) duidelijk vraagtekens bij in dit verband gebezigde veronderstellingen als: afname van maatschappelijke solidariteit, toename van (groeps-)egoïsme en processen van sociale vergelijking met als gevolg stijgende verwachtingen ten aanzien van te bevredigen behoeften. De Gier (1987), daarentegen, meent in zijn studie naar samenhangen en discrepanties tussen maatschappelijk-culturele

ontwikkelingen en het stelsel van sociale zekerheid voor de periode 1976-1985 bovengenoemde gevolgen wel te kunnen waarnemen.

Het zijn vooral enkele van deze culturele aspecten van het verschijnsel modernisering waarvoor wij in dit artikel aandacht vragen. Wij richten hierbij onze aandacht op het gebied van de sociale zekerheid. De nadruk komt daarbij te liggen op culturele aspecten, niet alleen omdat economische en bestuurlijk-juridische aspecten in de politieke en maatschappelijke discussies over sociale zekerheid tot nog toe de boventoon voeren. Maar ook omdat over deze thematiek slechts in beperkte mate empirische gegevens voorhanden zijn die soms tot tegengestelde uitkomsten aanleiding geven (Veldkamp, 1984; De Gier, 1987).

Het eerste aspect betreft een ontwikkeling in de verzorging die veelal wordt aangeduid als een ontwikkeling "van gunst naar recht". Het tweede aspect is daaraan nauw verwant en heeft betrekking op de mate waarin mensen zich betrokken weten bij dan wel bevoegd voelen door de instanties die de sociale zekerheidsvoorzieningen uitvoeren. Dit tweede aspect houdt iets meer dan het eerste ook direct verband met de structurele differentiatie die zich heeft voorgedaan in de ontwikkeling van de verzorging van een los georganiseerde vrijwilligheid naar een bureaucratisch gecentraliseerd professionalisme.

Onze probleemstelling heeft een tweeledig karakter. Allereerst willen wij inzicht verwerven in de mate waarin het proces van modernisering gezien vanuit de twee genoemde aspecten is voortgeschreden. In het tweede deel van de probleemstelling staat de vraag naar de achtergronden van de mate waarin deze twee te bestuderen aspecten zich voordoen centraal. In functie van deze dubbele doelstelling geven wij hierna allereerst een uitwerking van de theorievorming met betrekking tot beide genoemde aspecten en confronteren wij resultaten uit bestaand empirisch onderzoek hiermee.

Daarna besteden wij aandacht aan de vraagstelling en uitkomsten van eigen onderzoek over dit onderwerp.

2. Theorie en empirie

2.1. Een ontwikkeling van gunst naar recht

2.1.1. Gunst en recht: twee dimensies van één fenomeen

Zijderveld (1980) heeft er op gewezen dat door de eeuwen heen verzorging altijd gezien en beleefd is als zowel een gunst als een recht, waarbij in de loop der tijd de accenten anders zijn komen te liggen. Het zijn sociologisch beschouwd twee dimensies van hetzelfde verschijnsel. Ideaaltypisch gesteld houdt de ontwikkeling in dat er in het proces van de modernisering een zeer specifieke accentverschuiving heeft plaatsgevonden: hoe meer een samenleving moderniseert, hoe sterker de dimensie "recht" zal overheersen. Er zijn vier stadia doorlopen: *charitas*, zelfhulp, sociale verzekering, sociale zekerheid. Waar bijvoorbeeld in de middeleeuwen de dimensies "gunst" en "recht" in elkaar overlopen, zijn ze in de verzorgingsstaat als aparte dimensies te onderscheiden. Twee typen verzorging zijn dan te construeren: verzorging-als-gunst (*charitas*) en verzorging-als-recht (als grondwettelijk verankerd recht).

In een moderne, door een verzorgingsstaat gestuurde samenleving is het recht op verzorging een a-religieus grondrecht en komt verzorging-als-*charitas* in toenemende mate in een ethisch verdacht licht te staan. In het stadium waarin de Nederlandse verzorgingsstaat thans verkeert is het recht op verzorging, indien men deze werkelijk nodig heeft, geworden tot een recht op verzorging omdat men er voor betaald heeft. De generalisering van de tegenprestatie via een afgedwongen solidariteit (belastingen en sociale premies) heeft tot deze verschuiving naar verzorging-als-recht mede aanleiding gegeven. In de moderne samenlevingen is de (materiële) verzorging een zekerheid die het dagelijks leven van de burgers kenmerkt; men kan er van op aan (Luhmann, 1973). Het

ligt derhalve voor de hand dat burgers claims leggen op verzorging.

Een bondige typering van beide typen verzorging door Adriaansens en Zijderveld (1981) ziet er als volgt uit.

Bij verzorging-als-gunst is er sprake van charitatieve activiteiten van vrijwilligers op grond van een religieus geladen roepingsbesef. Deze verzorging is sterk moralistisch van aard, zich uitend in de morele loutering van de gever en de te betonen dankbaarheid van de ontvanger. Tussen beiden bestaat een persoonlijke band die door ongelijkheid wordt gekenmerkt en sterk paternalistisch is; de verzorgde verkeert in een situatie van persoonlijke afhankelijkheid.

In het type verzorging-als-recht is de verzorging radicaal geprofessionaliseerd; er is sprake van verzorgingsproducenten die aan verzorgingsconsumenten diensten aanbieden. Het religieuze en personalistische is nu vervangen door het juridische en categoriale. Dit type zal de neiging vertonen immoralistisch te zijn, "want hoe meer het pakket van de verzorging uitdijt, hoe meer producenten en consumenten geneigd zullen zijn eigen vaak tegengestelde belangen voorop te zetten en eigen verantwoordelijkheid ten opzichte van de maatschappij als geheel te minimaliseren" (pg. 18-19). Door toenemende generalisering hebben waarden en betekenissen hun band met de traditie en de instituties verloren, ze zijn vager, algemener, uitwisselbaar, abstracter en moreel meer vrijblijvend geworden. De verzorgingsstaat is "ideologisch tolerant, neutraal, zo men wil "waardevrij": als een spons is zij in staat om diverse politieke theorieën en overtuigingen te absorberen" (pg. 105). Het is het beeld van de "abstracte samenleving" waarin discussies over procedures belangrijker zijn geworden dan die over de doelen waarvoor ze bedoeld zijn. Tenslotte kenmerkt dit type verzorging zich niet door persoonlijke afhankelijkheid en ongelijkheid maar door formele (bureaucratische) afhankelijkheid en formele ongelijkheid.

2.1.2. Verzorging-als-recht: het immoralisme en consumptisme van de verzorgingsstaat

Adriaansens en Zijderveld stellen zich, in navolging van Durkheim, op het standpunt dat iedere staats- en maatschappijvorm een aantal fundamentele waarden en normen moet bezitten, dat zorg draagt voor een bepaald soort van solidariteit, hoe pluriform en minimaal deze solidariteit ook mag zijn. In deze benadering kenmerkt iedere staat en maatschappij zich door een wereldbeschouwing. Aan die wereldbeschouwing is steeds een ethos gekoppeld dat aangeeft "hoe men zich vanuit de wereldbeschouwing heeft te gedragen (moraal, ethiek) en hoe men in overeenstemming met de wereldbeschouwing een esthetische levensstijl ontwikkelt, hoe men de werkelijkheid "juist" ervaren en emotioneel beleven kan" (Adriaansens en Zijderveld 1981: 157). Dat begrip ethos wordt onmisbaar geacht om de morele dimensies van het maatschappelijk handelen en de mentaliteit/het culturele klimaat in een samenleving analytisch -en zonder te moraliseren- te onderzoeken (pg. 217).

De mate nu waarin de hierboven globaal geschetste typen verzorging voorkomen, wordt door Adriaansens en Zijderveld in het licht van de moderniseringstheorie in verband gebracht met elkaar opvolgende maatschappij-typen. Drie onderscheiden ethos-typen -het amoralisme, moralisme en immoralisme- worden ideaaltypisch toegerekend aan samenlevingen die voldoen aan variërende condities (2).

Voor ons verdere betoog is vooral van belang dat het immoralistisch ethos-type als kenmerkend voor de moderne verzorgingsstaat wordt beschouwd; er is sprake van een Wahlverwandschaft tussen beide. Als wezenlijk voor de relatie tussen dit ethos-type en de verzorgingsstaat zien Adriaansens en Zijderveld het consumptisme, dat past in de verzorgingsstaat als een hand in een handschoen. Dit ethos "levert cliënten die niets liever doen dan consumeren -of het nu goederen, ideeën, emoties, dan wel stukken verzorging zijn" (pg. 126-127). Het consumptisme is "een houding van de burgers waarin gratis of goedkoop aangeboden diensten en goederen als vanzelf-

sprekend en rechtmatig worden geaccepteerd" (pg. 139) (3). Het is méér dan de welbekende consumptiedrang die als een economische grootheid gestimuleerd wordt; het is een houding waarin verzorging niet alleen als recht wordt opgeëist, maar ook zonder veel nadenken wordt geconsumeerd (Zijderveld, 1980).

Schnabel (1983) spreekt in dit verband van "kwalitatief individualisme" als een consumentisme in dienst van de produktie van de eigen identiteit. Bezien vanuit het individu gaat het niet om het individualisme van het openbare leven, maar om een hoogst privaat soort individualisme van de vrije tijd waarbij afstand wordt genomen van burgerlijke waarden.

De Swaan (1982) wijst op een toegenomen algemeen "sociaal gevoel": mensen hoeven niet zelf de behoeftigen te verzorgen, zij moeten zorgen dat er voor diegenen gezorgd wordt en zij doen dat op een algemene en abstracte manier, door betaling, door afdracht van belasting en premie.

Dit geldt ook voor activiteiten buiten het strikte terrein van de sociale zekerheid. De zorg voor het lot van de buurman loopt via een dependance van de stichting voor algemeen maatschappelijk werk. Men is persoonlijk tamelijk onverschillig geworden voor het lot van de ander: de zorg is uitbesteed (Ter Heine, 1982). Van Doorn (1983) vraagt zich overigens af of dit sociaal gevoel zo algemeen is of dominant als De Swaan suggereert; hij stelt de vraag of de analyse van De Swaan niet te sterk bepaald is door wat hij noemt "geblindeerde belevingswerelden" als die van het ziekenhuis in het algemeen en die van het kankerziekenhuis in het bijzonder.

Aan hetgeen vooral Adriaansens en Zijderveld (1981) maar ook Schnabel (1983) stellen over het immoralistisch ethos en het bijbehorende consumentisme, kunnen nadere omschrijvingen worden ontleend die kenmerkend worden geacht voor de leden van de verzorgingsmaatschappij. In bijlage 1 geven wij daarvan een korte typering.

2.1.3. Onderzoek naar verzorging als recht en gunst

Juist de dominantie van het bovengeschetste denken over het verschijnsel verzorging vraagt om een confrontatie met de empirie, teneinde meer zicht te krijgen op de plausibiliteit van aan burgers in de verzorgingsstaat toegeschreven opvattingen en houdingen. Wij beschikken inmiddels over enig onderzoek op basis waarvan vraagtekens zijn te plaatsen achter noties als zou het denken in termen van gunst hebben plaats gemaakt voor een denken in termen van recht en als zou het consumentisme zeer wijd verbreid zijn.

Terpstra (1984) heeft als eerste de hypothese verworpen dat er op het terrein van de sociale zekerheid een algemeen patroon van consumentisme kan worden waargenomen. Het -wat hij noemt- "spook van het consumentisme" berust zijns inziens in de kern op twee veronderstellingen. Allereerst de assumptie dat mensen het ontvangen van een uitkering als een recht ervaren en vervolgens de veronderstelling dat het leven van een uitkering door betrokkenen niet als stigmatiserend wordt ervaren. Er blijken niet te verwaarlozen bevolkingsgroepen te zijn bij wie het rechtsgevoel nog niet sterk ontwikkeld is. Van Bijsterveldt (1975) constateert dat in zijn onderzoek naar bijstandsverlening aan vrouwelijke gezinshoofden ongeveer 40% van de vrouwen haar aanvraag om bijstand verborgen hield, zich daarvoor schaamde en bijstand als een gunst ervoer. Als deze vrouwen eenmaal een uitkering hebben dalen weliswaar de frequenties waarmee deze gevoelens voorkomen, maar toch niet beneden 25%. In het onderzoek van Woldringh en Van Rossum (1983) werden naast vrouwelijke gezinshoofden ook langdurig werklozen en schoolverlaters betrokken. De percentages in dit onderzoek verschillen niet opvallend van de zojuist genoemde. Wel blijkt dat de percentages variëren naargelang leeftijd en maatschappelijke positie van de onderzochten (4). Zo hebben oudere respondenten veel vaker geprobeerd hun bijstand verborgen te houden dan jongere; schoolverlaters schaamden zich het minst, gevolgd door degenen die vroeger een werkloosheidsuitkering had-

den, daarna gescheiden vrouwen en tenslotte ex-zelfstandigen (Van Rossum e.a., 1980). Verder blijkt uit dit onderzoek dat 47% van de ondervraagden het eens is met de uitspraak "je moet dankbaar zijn als je een uitkering ontvangt". De onderzoekers concluderen niet het idee te krijgen dat "het ontvangen van bijstand door de ondervraagde cliënten beschouwd wordt als een vaststaand recht waaraan niet te tornen valt" (Van Rossum e.a., 1980: 123).

Wat betreft de toetreding tot de sociale werkvoorziening komt Terpstra (1985) op basis van eigen onderzoek tot de slotsom dat er weinig reden is een wijdverbreid consumentisme aanwezig te achten. Door veel mensen wordt de gang naar deze voorziening als vernederend ervaren. Deze auteur wijst er -in navolging van Pinker (1973)- op dat het stelsel van sociale zekerheid voor een deel ook een duidelijke sociale controle-functie vervult. Het leven van een uitkering wordt onaantrekkelijk door het dankbaar en inschikkelijk moeten zijn en door het moeten toestaan van stigmatiseringen als: onbruikbaar, onverdiend, niet bereid tot arbeid, e.d. "Het feit dat juridisch van een recht kan worden gesproken, is (echter) van weinig betekenis indien de ontvangers deze voorzieningen als hoofdzakelijk sanctionerend en stigmatiserend ervaren" (Terpstra, 1985: 171). Er is dus sprake van een grote discrepantie tussen het formele rechtskarakter en de wijze waarop dit ervaren wordt. Ook Van de Beek e.a. (1984) stellen op basis van hun onderzoek dat er amper sprake is van consumentisme in de sociale rechtshulp en de maatschappelijke dienstverlening. Uit het Sociaal en Cultureel Rapport 1984 blijkt dat van de onderzochte werklozen 40% de uitkering als een recht beschouwt; 55% van de arbeidsongeschikten is deze mening toegedaan. Respectievelijk 44% en 28% van hen heeft het gevoel de hand te moeten ophouden (pg. 387).

Een van het bovenstaande afwijkend beeld verschaft de studie van Stolk en Wouters (1982) onder vrouwen die waren opgenomen in een crisis- en opvangcentrum voor moeders en kinderen. Het grootste gedeelte van de vrouwen behoorde tot de arbeidersklasse en vrijwel alle vrouwen

kregen hun verblijf vergoed op grond van de Algemene bijstandswet. Een overweldigende meerderheid van de vrouwen gaf blijk van een groot vertrouwen dat er financieel voor hen gezorgd zou worden; alleen enkele vrouwen uit de middenklasse uitten haar bezorgdheid over hoe ze het in de toekomst financieel zouden redden. Deze en ook de oudere vrouwen vonden het krijgen van een uitkering ook niet zo vanzelfsprekend. De onderzoekers stellen dat er kennelijk sprake is van "de gemoedsrust van de verzorgingsstaat" een gemoedsrust die nu "even wijdverbreid en vanzelfsprekend (lijkt) als nog maar kort geleden de angst voor armoede" (pg. 610). Stolk en Wouters concluderen dat de campagne die de overheid in de jaren zestig voerde -bijstand is geen gunst, maar een recht- heel geslaagd genoemd kan worden. Wel met de aantekening dat voor mensen uit andere bevolkingslagen waarschijnlijk die gemoedsrust minder geldt, omdat voor hen het ontvangen van een uitkering sociale daling impliceert.

In de literatuur wordt deze metafoor van de gemoedsrust nogal eens overgenomen. Wij vragen ons daarbij af in hoeverre dit door Stolk en Wouters verkregen beeld te generaliseren is. De ondervraagden vertegenwoordigen immers een nogal specifieke categorie vrouwen van wie de meesten al eens eerder uit huis waren weggelopen en van wie ongeveer een derde al eens eerder in een tehuis opgenomen was. Zou het beeld van de gemoedsrust niet sterk beïnvloed kunnen zijn door de bevrijdende ervaring minstens voorlopig verlost te zijn van een, naar we mogen aannemen, zeer conflictueuze en spanningsvolle thuissituatie?

2.2. Betrokkenheid bij en privacy in de verzorging

Wij hebben gesteld dat uit een oogpunt van toegenomen structurele differentiatie de verzorging zich heeft ontwikkeld van een los georganiseerde vrijwilligheid naar een bureaucratisch gecentraliseerd professionalisme. Twee facetten van deze ontwikkeling zullen wij nu nader belichten.

2.2.1. Afhankelijkheid en afstand, leidend tot als onrecht ervaren recht

Adriaansens en Zijderveld (1981) betogen dat staat, maatschappij en individu door de ontwikkeling van de verzorgingsstaat steeds hechter met elkaar verbonden zijn geraakt waardoor hun onafhankelijkheid verminderd is. Voor het individu betekent dit dat hij van steeds grotere groepen en van steeds abstractere grootheden afhankelijk is geworden.

De Swaan (1982) spreekt in dit verband van "gegeneraliseerde verafhankelijkking": de afhankelijkheidsketens tussen mensen zijn steeds langer, ingewikkelder en meer gedifferentieerd geworden.

Mensen zijn per saldo meer afhankelijk geworden, zij het van meer mensen telkens minder.

Deze gegeneraliseerde afhankelijkheid -zo stelt Schnabel (1983)- is de basis voor de gelijkheid van iedere burger als subject en als object van verzorging: bij gelijke levensomstandigheden is er sprake van een gelijke verzorging voor iedere individuele burger.

De verzorgingsstaat hanteert een bureaucratisch organisatieprincipe waarvan het onpersoonlijke karakter van de onderlinge relaties, de nadruk op verticale, hiërarchische verhoudingen, het formele karakter van de regels waaraan de participanten zich moeten houden en hun afgebakende deskundigheid de belangrijkste elementen vormen.

Door de verzelfstandiging van het bureaucratische apparaat is de relatie tussen verzorgingsinstanties en verzorgingspubliek steeds afstandelijker geworden. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1982: 258) stelt in dit verband: "De directe persoonlijke verantwoordelijkheid voor de zorg voor de medemens is naar de achtergrond gedrongen en vervangen door een afgedwongen en geanonimiseerde solidariteit. Het individu vervult met betrekking tot de welzijnszorg thans twee rollen, namelijk die van premiedrager c.q. belastingbetaler enerzijds en van verstrekkingsgerechtigde anderzijds".

De Swaan (1982) signaleert in dit verband een tweevoudige asymmetrische afhankelijkheidsrelatie tussen cliënten en instanties. Schnabel (1983) merkt ten aanzien van de eerstgenoemde rol -voorzover het gaat om de besluitvorming over de omvang en de aard van de solidariteit- op, dat de burger slechts marginaal een directe invloed heeft: deze is vrijwel geheel in de greep van de uitvoerende macht.

De werking van het voorzieningensysteem is zo complex, dat velen het zicht er op ontbreekt. Vos (1985) hanteert in dit verband het beeld van de "duistere catacomben van de verzorgingsstaat". Ook Veldkamp (1986) wijst op de relatieve ontoegankelijkheid van het sociale zekerheidsstelsel. De ingewikkeldheid en veelheid van regelingen zorgen er voor dat de burgers in het algemeen door de bomen het bos niet zien. De grote mate van afstandelijkheid en de formele toepassing van de regelingen, worden niet zelden ervaren als leidend tot willekeur en doen de ongelijkheid tussen burger en instantie als een steeds groter onrecht gevoelen. De objectieve behandeling van de burger wordt als strijdig ervaren met de wens van de burger in zijn eigen subjectiviteit erkend te worden (Schnabel, 1983). Adriaansens en Zijderveld (1981) stellen in dit verband dat het individu op zijn civiele en politieke rechten heeft ingeboet ten behoeve van zijn sociale recht op verzorging. Het is dan ook allerminst ondenkbaar dat bepaalde groeperingen in de verzorgingsmaatschappij niet eens ontvangen waar zij recht op hebben, domweg door een tekort aan juridisch inzicht en bureaucratische vaardigheid. Bij die groeperingen noemt Schuyt (1978) de minstvermogenden voor wie daardoor de doeleinden van de verzorgingsstaat niet of onvoldoende worden bereikt. Deleeck e.a. (1980) spreken in dit verband met name van de bestaansonzekereren die moeilijk kunnen beantwoorden aan de veronderstellingen waarop administratieve procedures en regelingen zijn gebaseerd. Ondanks een uitgebreid sociaal verzekeringsstelsel lijkt bestaansonzekerheid verbonden te blijven met de bestaande sociale ongelijkheid.

Er bestaat kortom een evidente afstand tussen rechtsaanspraken en rechtsrealisering (Van Doorn, 1978).

2.2.2. Bemoeienis van instanties en privacy

In navolgens van Van Heek (1972) ziet Schuyt (1978) ook als een probleem van de verzorgingsstaat dat deze door de meerderheid van de bevolking wel rationeel aanvaard is maar bij hen niet emotioneel verankerd ligt. De ideologische kritiek op de verzorgingsstaat gaat volgens Schuyt veelal voorbij aan empirische gegevens over de totstandkoming van verzorgingsprogramma's of over effecten van de verzorgingsstaat. "De discrepantie tussen de ideologie van het rechtskarakter van de verzorging en de ervaring van het gunstkarakter van de praktijk van die verzorging werkt een emotionele verankering bij de bevolking tegen" (pg. 78). Deze opvatting staat dus lijnrecht tegenover de door Stolk en Wouters (1982) beschreven goemoedsrust van de verzorgingsstaat.

Als illustratie van bovenstaande stelling van Schuyt kan de bevinding dienen dat 48 procent van de ondervraagden uit een onderzoek onder de bevolking van 17-70 jaar het eens of sterk eens is met de uitspraak "De staat bemoeit zich met te veel dingen" (Sociaal en Cultureel Rapport 1986). Deze nog algemene uitspraak komt dichterbij de door ons besproken problematiek als uit dezelfde bron blijkt dat een aanzienlijk deel van de bevolking (50 tot 75%) meningen ventileert over rechten van werklozen die niet in het vigerende beleid tot uitdrukking komen.

De bemoeienis van instanties om tot een oordeel te komen over de vraag of iemand uitkeringsgerechtigd is en of hij zich aan de regels houdt, wordt soms ervaren als een te grote inbreuk op de privacy. Van de door Woldringh en Van Rossum (1983) ondervraagde bijstandsgerechtigden was een kwart het eens met de uitspraak dat door de Gemeentelijke Sociale Dienst "allerlei dingen gevraagd worden waar men eigenlijk niets mee te maken heeft". "Het soort informatie dat gevraagd wordt, of die mensen uit zichzelf geacht worden te verstrekken, kan volgens de gebruikelijke opvattingen in onze samenleving tot het pri-

vé-leven van mensen behoren" (pg. 185). Kortom, de beoogde koestering van de staat wordt door velen ervaren als een onbegrijpelijke bemoeienis die, door steeds meer regelgeving, mensen die moeten leven met een minimum-inkomen in hun handelingsvrijheid belemmert. Zij worden "als het ware bewerkt met de 'dubbele scheertechniek' van de overheid. Door de daling van het inkomen zijn ze al wezenlijk belemmerd in hun maatschappelijk functioneren. Vervolgens is er de regelgeving die er nog eens dunnetjes over heen gaat en de laatste resten van initiatieven dwarsboomt" (Bons e.a., 1988: 11). In dit verband heeft Jacobs (1984) er op gewezen dat er aan de rechtszekerheid geknaagd kan worden als in de interactie tussen producenten en consumenten andere (beoordelings)-criteria dan alleen de aard van de noodsituatie bij al dan niet toewijzing van verzorging een rol spelen. Overorganisatie en bureaucratisering kunnen leiden tot nieuwe vormen van gunst.

Een veel terugkerend thema in de literatuur heeft betrekking op de perceptie van misbruik van sociale voorzieningen. Omdat een dergelijke perceptie indirect ook opgevat kan worden als een rechtvaardiging van controle door en van vrij vergaande bemoeienis van uitkeringsinstanties, gaan wij daar nu nader op in. Veelvuldig wordt in dit verband verwezen naar opinie-onderzoek door het Sociaal en Cultureel Planbureau in de periode 1975-1981. "De stelling dat er misbruik wordt gemaakt van de sociale zekerheid werd en wordt door velen onderschreven. In 1975 was 75% van de ondervraagden van mening dat er veel tot zeer veel misbruik wordt gemaakt van de sociale uitkeringen, 65% kende één of meer gevallen van misbruik, 13% zeer veel gevallen. Ten opzichte van 1975 zijn de cijfers in 1980 nauwelijks veranderd (...). In eerste instantie laat het zich dus aanzien dat de opinie rond het misbruik los staat van het (toegenomen) beroep erop" (Sociaal en Cultureel Rapport, 1982: 84). Maassen en De Goede (1985) concluderen echter op grond van een eind 1983 gehouden landelijk onderzoek dat het eerstgenoemde percentage flink is afgenomen en dat de Nederlandse bevolking dus milder is gaan denken over misbruik.

Uit een in datzelfde jaar onderzochte, eveneens representatieve steekproef, komt naar voren dat ongeveer 60% van de bevolking van mening is dat misbruik niet toelaatbaar doch wel begrijpelijk is (Berghuis en Kommer, 1984). Een relatief lage schatting van misbruik wordt aangetroffen bij gepensioneerden, uitkeringsafhankelijken, mensen met een lage sociaal-economische status, en mensen die zich met de PvdA verwant weten of zich tot geen enkele partij aangetrokken voelen. Mensen onder 40 jaar, met een hogere sociaal-economische status, zelfstandigen en VVD-aanhangers geven verhoudingsgewijs een hoge schatting. Ongeveer 70% is wel bereid allerlei maatregelen tegen misbruik te accepteren, maar een variërende minderheid (ongeveer 20%) is van mening dat allerlei vormen van controle te zeer de persoonlijke levenssfeer aantasten. De belangrijkste variabele die de houding tegenover misbruik beïnvloedt is volgens Berghuis en Kommer "de mate waarin men zich stelt achter het bestaande maatschappelijk bestel" (pg. 14). Het oordeel van de ondervraagden heeft dan ook vooral een moreel karakter (cf. de opinie over de juistheid van het bestel) en is minder pragmatisch van aard (bijvoorbeeld: strafdreiging). "De acceptatie van en identificatie met het vigerende bestel ligt vooral bij 65-jarigen en ouder, aanhangers van het CDA en 'klein rechts'. Daarentegen wordt een afwijzing van het bestel veelvuldiger aangetroffen bij jongeren (18-30 jaar), aanhangers van 'klein-links' en personen zonder affiniteit met politieke partijen" (pg. 14).

3. Eigen onderzoek

3.1. Vraagstelling

In het voorafgaande hebben wij vanuit zowel een theoretische als empirische invalshoek aandacht besteed aan twee aspecten van verzorging in het kader van het sociale zekerheidsstelsel van een verzorgingsstaat.

Wat betreft de eerstgenoemde invalshoek, blijkt een conceptualisering vertrekkend vanuit het Leitmotiv van de modernisering van de verzorging dominant te zijn. Die

modernisering -zo wordt gesteld- laat voor het eerste door ons belichte aspect een ontwikkeling zien van een denken in termen van gunst naar een denken in termen van recht op een sociale uitkering. Met betrekking tot het tweede door ons bestudeerde aspect van verzorging wordt vanuit die theoretische invalshoek een afnemende betrokkenheid van de burgers bij de bepaling van de doelstelling en bij de uitvoering van de sociale zekerheid voorzien, alsmede een daarmee samenhangend gevaar van onvoldoende waarborgen voor het behoud van privacy van die burgers als uitkeringsgerechtigden.

Tegen deze achtergrond bedienen we ons in ons eigen onderzoek van de volgende algemene hypothese:
hoe minder (meer) traditioneel mensen zijn ingesteld, des te minder (meer) zullen zij gevoelens van gunst demonstreren en des te minder (meer) zal er volgens hen sprake zijn van een betrokkenheid en waarborgen voor privacy bij de praktijk van de sociale zekerheid.

Onder 3.3 worden de theoretisch relevant geachte factoren nader geconcretiseerd.

Zoals gesteld draagt deze theoretische benadering vanuit de moderniseringstheorie een sterk ideaaltypisch karakter. Bij een ideaaltype gaat het om "(...) het rationeel geconstrueerde en in die zin ook kunstmatige type dat bepaalde dimensies, bepaalde aspecten van een fenomeen onderwille van het inzicht overtrokken aanzet" (Adriaansens en Zijderveld, 1981: 9). Een ideaaltype zal zelden of nooit in zijn pure vorm in de sociale realiteit worden aangetroffen; het is een hulpmiddel om sociologisch meer zicht te krijgen op de aard van de werkelijkheid en van de ontwikkelingen daarin. Adriaansens en Zijderveld merken dan ook op dat vroegere stadia uit de ontwikkeling in de verzorging nog kunnen doorwerken in een later stadium. Zo neemt de huidige beweging rond zelfhulp -dominant in een vroeger stadium- de vorm aan van een verzet tegen de "abstracte" bevoogding door bureaucraten en professionals. En de verzorging van het charitastype komt in de moderne geïndustrialiseerde samenleving nog wel voor, maar is gedoemd slechts te blijven voortbe-

staan als een soort "survival" uit een voorbije periode (Zijderveld, 1980). Eerder heeft Luhmann (1973) er ook al op gewezen dat het een grove versimpeling zou zijn als al het hulpgedrag in de huidige samenleving op één noemer zou worden gebracht. Ideaaltypische constructies vragen dus om een confrontatie met de realiteit en mogen daarmee niet verward worden zolang ze daarin onvoldoende verklarend inzicht geven.

Welnu, op grond van de tweede door ons gevolgde invalshoek -de empirische- lijkt de waarschuwing voor zo'n onwenselijke en onverantwoorde verwarring vooralsnog terecht. Uit tot nu toe bekend onderzoek op door ons bestudeerde aspecten valt immers beslist niet af te leiden dat het type verzorging-als-gunst in onze Nederlandse verzorgings-maatschappij een volledig gepasseerd station zou zijn. Daarbij moet overigens wel worden aangetekend dat deze onderzoekingen vrijwel uitsluitend betrekking hebben op deelpopulaties van uitkeringsgerechtigden. Het onderzoeksmateriaal levert verder aanwijzingen voor een door burgers ervaren onnodige betutteling door instanties en voor een niet te verwaarlozen mate waarin door de bevolking misbruik van sociale voorzieningen wordt gepercipieerd. Voor de meerderheid van de bevolking lijkt die onnodige betutteling meer, die perceptie van misbruik minder te passen in het idee van het immoralisme en consumentisme van de verzorgingsstaat. Het gevaar dat immoralisme en misbruik vereenzelvigd worden en in die combinatie vrijwel uitsluitend worden toegeschreven aan uitkeringsgerechtigden, lijkt ons niet denkbeeldig als wij denken aan de ondertonen van veel actuele discussies over onze "onverantwoordelijke", "zorgzame" en "verantwoorde" samenleving. Engbersen en Van der Veen (1986) opperen in dit verband de mogelijkheid dat er een mythe gecreëerd wordt als gesteld wordt dat er sprake is van een ontwikkeling van een verantwoordelijke naar een onverantwoorde samenleving. Mede op basis van sociologische publikaties uit het verleden vrezen zij dat het verleden geïdealiseerd wordt en dat er nu sprake is van een herleving van vroegere ideeën over een moreel-ideologische crisis van de samenleving. In meer algemene zin

zijn er onlangs kanttekeningen geplaatst bij de vruchtbaarheid van de door Adriaansens en Zijderveld (1981) ontwikkelde drie ethos-typen. Halman (1987) concludeert namelijk op grond van zijn onderzoek dat het niet mogelijk is in de Nederlandse samenleving groepen of categorieën te vinden die de drie ethos-typen representeren. Ook de hypothese dat in Nederland slechts één ethos-type -het immoralistische- werkzaam is, acht hij op grond van zijn onderzoeksgegevens niet houdbaar. "De resultaten wijzen namelijk uit dat de Nederlandse samenleving bestaat uit groepen die heel uiteenlopende waarde-oriëntaties bezitten. Het gedrag van individuen kan op van elkaar te onderscheiden levenssterreinen door uiteenlopende waarden worden beheerst. (...) Dit alles kan niet anders dan tot de conclusie leiden dat globale typeringen, zoals het beschrijven van het ethos van de verzorgingsstaat als immoralistisch, geen recht doet aan de pluriformiteit in die samenleving, hetgeen onverlet laat dat zulke typeringen kunnen dienen ter aanduiding van verschuivingen in de overheersing van bepaalde waarde-oriëntaties" (Halman, 1987: 129-130). Hoewel er ons inziens kanttekeningen zijn te plaatsen bij Halman's weergave van de bedoelingen van Adriaansens en Zijderveld en ofschoon zijn vraagstelling niet geheel in de lijn ligt van wat die auteurs en van wat wij beogen (5), vatten wij de teneur van zijn bevindingen toch op als een latere aanbeveling om de door ons gekozen probleemstelling verder te onderzoeken.

Daarmee komen wij aan de aanduiding en verantwoording van de vraagstelling voor ons eigen onderzoek. Op grond van het voorafgaande achten wij voldoende redenen aanwezig om via een survey te proberen meer zicht te krijgen op de opvattingen en houdingen die in de literatuur veelvuldig aan de burgers in de verzorgingsstaat worden toegeschreven.

Op het eerste gedeelte van de probleemstelling -de vraag naar de mate waarin de modernisering ten aanzien van de door ons te bestuderen twee aspecten (gunst/recht en betrokkenheid-privacy) is voortgeschreden- hebben wij tot nu toe immers een beperkt antwoord gekregen. De vraag-

stellingen van ander onderzoek zijn niet geheel gelijk aan de onze, de onderzoeksgroepen representeren zelden de totale bevolking en de uitkomsten zijn wisselend.

Het verkregen beeld ter beantwoording van het tweede deel van onze probleemstelling is nog veel meer onvolledig. Het gaat hierbij om een systematisch antwoord op de vraag of en hoe de opvattingen en houdingen met betrekking tot sociale uitkeringen, waarop ons onderzoek zich richt, in uiteenlopende segmenten van de bevolking variëren. Bevolkingscategorieën zullen mogelijk variëren naar de mate waarin zij moderniseringstendensen vertonen.

Allereerst in structureel opzicht -denk bijvoorbeeld aan de variatie naar leeftijd en urbanisatiegraad van het woongebied.

Wat betreft de structurele factoren lijkt ons in het bijzonder van belang het onderscheid tussen mensen die als uitkeringsgerechtigde ervaring hebben met het stelsel en met instanties van sociale zekerheid en mensen voor wie dat niet geldt. Overigens moeten wij ons realiseren dat uitkeringsgerechtigden geen homogene groep vormen. De verschillen tussen uitkeringstrekkers zijn zo groot dat zij noch een klasse "an sich" noch een klasse "für sich" vormen (Köbben en Godschalk, 1986; Engbersen en Van der Veen, 1987).

Daarnaast voorzien we een differentiatie in cultureel opzicht, ofwel verschillen naargelang aanwezige variatie in meer algemene opvattingen en houdingen van burgers. Die variatie kan al dan niet beïnvloed worden door achterliggende structurele factoren.

3.2. Steekproef

In het kader van het grootschalig veldonderzoek "Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland 1985" (SOCON, 1985) deed zich de unieke gelegenheid voor een aantal onderzoeksvragen op te nemen die betrekking hadden op onze vraagstelling. De dataverzameling van dit project vond plaats in het najaar van 1985. Het betreft

een twee-traps a-selecte steekproef onder de Nederlandse bevolking van 18-70 jaar. Middels dit design zijn de te benaderen proporties respondenten met het oog op de combinatie van regio en urbanisatiegraad zodanig vastgelegd, dat deze verdeling overeenstemt met de verdeling zoals die in de Nederlandse bevolking bestaat. De verdeling van de ondervraagde Nederlanders wat betreft sekse, leeftijd, burgerlijke staat en de combinaties daarvan, vormen een optimale benadering van de nationale verdelingen in deze (zie: Felling e.a., 1987).

3.3. Operationalisering

Een twintigtal uitspraken ter operationalisering van "gevoelens van recht en gunst" en "betrokkenheid bij/waarborgen voor privacy" hebben wij afgeleid uit onze literatuurstudie. Naar aanleiding van door ons verricht vooronderzoek hebben wij uiteindelijk twaalf uitspraken aan de respondenten voorgelegd. Met behulp van factoranalyse is nagegaan of en in hoeverre de items verwijzen naar de door ons gezochte dimensies (6). Op basis daarvan hebben wij gevoelens van gunst en recht moeten beperken tot de scores op twee en die van waarborgen voor privacy tot scores op drie uitspraken. Resultaten met betrekking tot deze uitspraken en gegevens over de schalen zijn opgenomen in bijlage 2. De nummering van de variabelen correspondeert met die welke gebruikt is in de studie van Felling e.a. (1987). Daarin zijn ook de hierna te bespreken variabelen en meetschalen uitvoerig becommentarieerd.

In verband met het tweede gedeelte van onze vraagstelling gaan wij na welke kenmerken de voorkomende variatie in de te onderzoeken verschijnselen kunnen verklaren. Bij de keuze van die variabelen laten wij ons vooral leiden door de moderniseringshypothese en door verwachtingen omtrent factoren die van invloed zullen zijn op de mate waarin modernisering is voortgeschreden. Wij beogen een nadere differentiatie in structureel en cultureel opzicht met behulp van variabelen die wij hierna

respectievelijk structurele en culturele variabelen noemen.

Met behulp van structurele variabelen gaan wij na bij welke bevolkingscategorieën significant meer of minder gevoelens van recht en gunst en perceptie van betrokkenheid bij en van waarborgen voor privacy worden aangetroffen. In verband met de door ons geformuleerde algemene hypothese stellen wij, dat mensen minder (meer) traditioneel zijn ingesteld naargelang zij: jonger (ouder) zijn, een hoger (lager) beroepsniveau en opleiding hebben, minder (meer) kerkelijk betrokken zijn, in de Randstad (overig Nederland) en in gebieden van een hogere (lagere) urbanisatiegraad wonen en tot de hogere (lagere) sociale klassen gerekend kunnen worden. Naast deze variabelen betrekken wij ook geslacht, burgerlijke staat en het bruto inkomen in de analyse, zonder dat wij overigens eenduidige verwachtingen hebben over de aard van de relatie van deze structurele kenmerken met de culturele en met de afhankelijke variabelen.

Van bijzonder belang voor ons onderwerp is het structurele kenmerk of de respondent al dan niet ervaring heeft opgedaan, als uitkeringsgerechtigde, met instanties ter uitvoering van de sociale zekerheid. Over de vraag of de respondent thans en/of in het verleden te maken heeft (gehad) met één of meer instanties op het terrein van de sociale zekerheid, geeft het SOCON-onderzoek geen rechtstreeks antwoord aangezien daarover geen informatie is verzameld. Voorzover het betreft het tijdstip waarop de interviews werden afgenomen, hebben wij geprobeerd bij benadering vast te stellen welke mensen zeer waarschijnlijk wel geheel of gedeeltelijk op een uitkering waren aangewezen. Daartoe rekenen wij WAO-ers en werklozen alsmede een gedeelte van de categorie die een bruto maandinkomen voor het huishouden van fl. 1500,- of minder opgeeft (7). Alhoewel ook de AOW-uitkering gerekend kan worden als behorend tot het stelsel van sociale zekerheid, hebben wij deze categorie niet opgenomen in de definitie van uitkeringsgerechtigden en wel omdat de categorie AOW-ers samenvalt met de categorie 65-70-jarigen. Volgens de door ons aangehouden definitie is het

percentage uitkeringsgerechtigden in ons onderzoek 11.2%.

Voorzover het gaat om gevoelens van betrokkenheid en van waarborgen voor privacy, verwachten wij voor uitkeringsgerechtigden dat onze hypothese duidelijk meer bevestigd zal worden dan voor de rest van de bevolking. Op grond van het besprokene over gevoelens van gunst en recht kunnen wij niet besluiten tot een duidelijke verwachting in deze.

Voor een overzicht en nadere aanduiding van de besproken structurele variabelen verwijzen wij naar bijlage 3.

Met behulp van culturele variabelen willen wij vaststellen of variatie in de afhankelijke variabelen significant samenhangt met andere, meer algemene opvattingen en houdingen van mensen. Zoals verderop nader wordt toegelicht vatten wij deze culturele variabelen op als intermediaire variabelen. Bij de keuze van culturele variabelen hebben wij ons enerzijds laten leiden door het beeld dat vooral Adriaansens en Zijderveld (1981) maar ook Schnabel (1983) oproepen over "de immoralist en consumentist in de verzorgingsstaat". Wij hebben dat beeld in bijlage 1 bondig getypeerd. Anderzijds moeten wij uiteraard een selectie maken uit de mogelijkheden die het SOCON-onderzoek ons in dit opzicht biedt. Gelet op juist de thematiek van dat onderzoek is de keuze ruim. Wel is er de beperking dat niet bij alle respondenten alle onderzoeksthema's aan de orde zijn gesteld (zie Felling e.a., 1987).

Aansluitend bij de eerder door ons geformuleerde algemene hypothese verwachten wij dat mensen meer (minder) een gevoel van recht en een perceptie van minder (meer) betrokkenheid en minder (meer) waarborgen voor privacy zullen demonstreren, naarmate zij: politiek meer (minder) links georiënteerd zijn, cultureel en economisch en in hun oriëntatie op het gezin minder (meer) conservatief zijn ingesteld, arbeid minder (meer) als plicht opvatten, zich meer (minder) maatschappijkritisch opstellen, de waarden van autonomie en van behoud van individuele vrijheid meer (minder) aanhangen, zich minder

(meer) lokalistisch oriënteren, meer (minder) hedonistisch zijn en naarmate hun beheer van uitgaven meer (minder) een rationeel karakter draagt. In bijlage 3 worden deze geselecteerde culturele variabelen nader omschreven.

3.4. De mate waarin opvattingen over uitkering voorkomen

Ter beantwoording van de vraag in welke mate de door ons bestudeerde opvattingen onder de Nederlandse bevolking worden aangetroffen, gebruiken we een beperkt aantal uitspraken uit het SOCON-project waarmee de respondenten zich al dan niet eens konden verklaren.

De twee uitspraken die, mede op basis van factoranalyse, indicatief werden bevonden voor de recht- en gunstgevoelens ten aanzien van sociale uitkeringen, zijn:

- je kunt het voor andere mensen maar beter verborgen houden wanneer je van een uitkering leeft;
- je moet je er eigenlijk voor schamen wanneer je een uitkering krijgt.

Van de totale set van voorgelegde uitspraken (bijlage 2) refereren deze twee items ons inziens het meest duidelijk aan een mogelijke doorwerking van het gunstkarakter van de vroegere armenzorg en filantropie. Beschouwen we iemand die spontaan beide uitspraken afwijst, als iemand voor wie een sociale uitkering een recht is, dan huldigt 79% van de ondervraagden een dergelijke opvatting. Dit betekent dat 21% het met één van beide of met beide uitspraken eens is. We beschouwen dezen als degenen die een uitkering als een gunst zien. Hiervan is slechts iets meer dan 1% het met beide uitspraken eens.

Op basis van deze gegevens kunnen we concluderen dat de mogelijkheid in Nederland een sociale uitkering te ontvangen wijdverbreid als een recht wordt ervaren. Een "gemoedsrust van de verzorgingsstaat" (Stolk en Wouters, 1982) valt hieruit overigens ons inziens niet zonder meer af te leiden, omdat dit rechtsgevoel nog niet hoeft samen te vallen met een groot vertrouwen dat er ook fi-

nancieel voor je gezorgd zal worden (zie hiervoor par. 2.1.3).

Ten aanzien van "gevoelens van betrokkenheid en van waarborgen voor privacy" blijkt uit bijlage 2 dat drie van de vier voorgelegde uitspraken (V0487-V0489) samen één dimensie vormen:

- de overheid bemoeit zich veel te veel met je wanneer je van een uitkering leeft;
- mensen met een uitkering worden door de overheid rechtvaardig behandeld;
- als je voor een uitkering in aanmerking wilt komen moet je de Sociale Dienst veel te veel over je privé-leven vertellen.

De gemeenschappelijke inhoud, vastgelegd in een schaal, duiden we aan als 'waarborgen voor privacy' (zie verder bijlage 2). Ze geeft uitdrukking aan de mate waarin de burgers van mening zijn dat de instanties -belast met de uitvoering van de sociale zekerheidswetgeving- vooral te indringend, te bemoeizuchtig en -wat minder- niet rechtvaardig omspringen met hun (aspirant-) cliënten. Wij wijzen er op dat het hier vooral gaat om een perceptie bij het publiek, mede omdat het percentage van de bevolking dat eigen ervaringen heeft opgedaan met één of meer van deze instanties vrij laag is. In dit verband kunnen wij ook vermelden dat relatief veel respondenten als antwoord geven "daar heb ik nog nooit over nagedacht" (respectievelijk 10.2, 8.3 en 18.6%). Verderop zullen wij ingaan op de vraag of uitkeringsgerechtigden in dit opzicht verschillen van de rest van de bevolking.

Over de mate waarin mensen van mening zijn dat de privacy voldoende gewaarborgd is kunnen wij het volgende opmerken. Als wij afgaan op de mate waarin de respondenten bij twee of drie van de betreffende uitspraken eenzelfde antwoord geven dan ontstaat het volgende beeld:

- onvoldoende waarborgen: 36% waarvan 15% bij drie uitspraken
- neutraal: 28% waarvan 17% bij drie uitspraken

- voldoende waarborgen: 28% waarvan 11% bij drie uitspraken
- overige combinaties: 8% (N is steeds 1365).

Op basis van deze gegevens kunnen we concluderen dat, uiteraard voorzover door ons gemeten en gemiddeld genomen, één op de drie Nederlanders de opvatting huldigt dat bij de uitvoering van de sociale zekerheid inbreuk wordt gemaakt op de privacy van de (aspirant-) rechthebbers. Daarmee lijken wij een gunstiger beeld verkregen te hebben dan uit het Sociaal en Cultureel Rapport (1986) naar voren komt, maar opgemerkt moet wel worden dat de gegevens uit die bron betrekking hebben op meer concreet uitgewerkte rechten van werklozen (zie hiervoor par. 2.2.2).

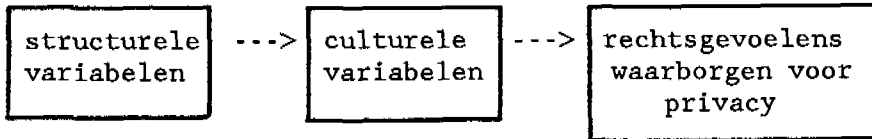
Volledigheidshalve merken wij nog op dat er geen enkele samenhang bestaat tussen gevoelens van gunst en recht enerzijds en waarborgen voor privacy anderzijds (Pearson's R = .00). Dat hoeft ons ook niet te verbazen. Want alhoewel wij beide variabelen geplaatst hebben in de context van een proces van modernisering, dienen wij ons te realiseren dat gevoelens van gunst en recht verwijzen naar opvattingen over de grondslag van sociale zekerheid als waarde in een verzorgingsstaat, terwijl de perceptie van waarborgen voor privacy betrekking heeft op de beeldvorming rond de praktijk van de uitvoering van die sociale zekerheid als geheel van voorzieningen. Vanwege de parallelle in de mogelijk geachte samenhangen met achterliggende variabelen en terwille van de overzichtelijkheid, zullen wij hierna zo veel mogelijk aan beide afhankelijke variabelen tegelijk aandacht besteden.

3.5. Achtergronden van de onderzochte opvattingen

Het tweede deel van onze vraagstelling is erop gericht na te gaan of en in welke mate de door ons onderzochte opvattingen in een aantal bevolkingscategorieën verschillend voorkomen. Deze categorieën onderscheiden we op basis van zowel structurele als culturele factoren, die we in de analyse als de onafhankelijke variabelen beschouwen. Globaal stellen we ons de relatie tussen de

drie typen variabelen voor, zoals in schema 1 aangegeven.

Schema 1: Causale volgorde van de drie typen variabelen.

Voor een analyse van de geselecteerde variabelen (zie bijlage 3) op basis van het gegeven causale schema hebben we gebruik gemaakt van de analyse van contingentietabellen, genaamd naar het programma ANOTA (Keller e.a., 1985). ANOTA is een tabelanalyse-programma dat van een bepaalde contingentie-tabel de over- en ondervertegenwoordigingen opspoort en ervan nagaat of deze significant zijn. Bovendien kan dit niet alleen gedaan worden voor de tabel met de oorspronkelijke frekwenties, maar ook voor de tabel met frequenties die gecontroleerd zijn voor de effecten van andere nominale variabelen. Dergelijke informatie is natuurlijk specifiek voor categorieën. Om een meer globaal beeld te krijgen van de mate waarin alle categorieën van een variabele over- en ondervertegenwoordigd voorkomen, kan men eenvoudig een samenhangsmaat berekenen. We gebruiken daarvoor Cramer's V. Ook deze maat is zowel voor de tabel met de oorspronkelijke als voor de tabel met de gecorrigeerde frequenties te berekenen.

Op grond van het causale schema zijn we geïnteresseerd in de mate waarin gevoelens van recht en gunst en opvattingen omtrent waarborgen voor privacy in categorieën van de structurele en culturele variabelen over- dan wel ondervertegenwoordigd voorkomen. We zullen dit conform het bovenstaande causale schema allereerst nagaan voor de structurele variabelen (Analyse structureel), daarna voor de culturele variabelen (Analyse cultureel).

3.5.1. Analyse structureel

In tabel 1 is voor alle geselecteerde structurele variabelen aangegeven in welke mate zij met de afhankelijke variabelen samenhangen. Ze zijn alle gecorrigeerd voor de invloed van de andere structurele variabelen (8).

Tabel 1: Significante samenhangen, uitgedrukt in Cramer's V, van de afhankelijke variabelen 'waarborgen voor privacy' en 'rechts-gevoelens' met geselecteerde structurele variabelen

	uit-kerings-gerechtigd	in-ko-men	leef-tijd	re-gio	kerke-lijke-betrok-kenheid	so-ciale-klas-se	op-lei-ding
rechts-gevoelens			.146		.121		.103
waarborgen-privacy	.091	.093	.089		.132		

In tabel 1 constateren we dat het hebben van gevoelens van recht vooral samenhangt met leeftijd (.146), kerkelijke betrokkenheid (.121) en opleiding (.103). Opvallend is verder dat het hebben van een uitkering en sociaal milieu-factoren als inkomen en sociale klasse geen samenhang vertonen. Alleen opleiding doet dat enigszins. Bij de andere variabele 'waarborgen voor privacy' zien we dat naast kerkelijke betrokkenheid (.132) en leeftijd (.089), ook inkomen (.093) en het hebben van een uitkering (.091) een rol spelen. We moeten deze samenhangen zien als samenhangen die mogelijk-erwijs door culturele verschillen verklaard worden. Omdat het hebben van een uitkering zo'n gedifferentieerd effect laat zien op de twee afhankelijke variabelen volgen hier de bijbehorende tabellen 2 en 3.

NEDERLANDSE BEVOLKING EN OPVATTINGEN OVER UITKERINGEN

Tabel 2.3: Rechtsgevoelens en waarborgen voor privacy naar het al dan niet hebben van een uitkering, in percentages, gecorrigeerd voor de overige structurele variabelen (* is significant)

Gevoelens van:	Uitkering			Waarborgen privacy:	Uitkering		
	nee	ja	Totaal		nee	ja	Totaal
recht	77.6	78.8	77.8	voldoende	23.5	17.9	22.8
gunst	22.4	21.2	22.2		46.6	39.2	45.7
				onvoldoende	29.9*	42.9*	31.5
Totaal	100.0 (1369)	100.0 (177)	100.0 (1546)		100.0 (1266)	100.0 (173)	100.0 (1439)
	Cramer's V .009				Cramer's V .091		

In tabel 2 constateren we dat onder de uitkeringsgerechtigden het percentage dat de uitkering als een recht beschouwt ongeveer gelijk is aan het percentage in de totale steekproef. Er is geen samenhang. In tabel 3 daarentegen zien we dat personen met een uitkering een andere mening hebben met betrekking tot het beschermen van de privacy. Zij zijn significant meer van mening dat de overheid zich teveel met hun privé-zaken bemoeit.

Om een overzicht te geven van hoe in andere structurele achtergrondscategorieën dergelijke opvattingen significant afwijken van het algemene beeld, is tabel 4 samengesteld. In deze tabel worden van elke afhankelijke variabele twee categorieën onderscheiden. Van waarborgen voor privacy zijn het de extreme categorieën van een samentrekking van de oorspronkelijke schaal. Om de richting aan te geven gebruiken we de termen 'voldoende' en 'onvoldoende'. Van de variabele rechtsgevoelens worden ook twee categorieën onderscheiden 'recht' en 'gunst'.

3.5.2. Analyse cultureel

In de vorige paragraaf is geconstateerd dat acceptatie van sociale uitkering als een recht en de mening dat

Tabel 4: Significante over- en ondervertegenwoordigingen van gevoelens van recht en gunst en van meningen omtrent waarborgen privacy in structurele categorieën, gecontroleerd voor andere structurele variabelen (in percentages)

	Gevoelens van recht	Gevoelens van gunst	Waarborgen privacy voldoende	Waarborgen privacy onvoldoende
algemeen %	77.7	22.3	22.8	31.5
Uitkering				
geen				-1.6
wel				11.4
Inkomen				
1500-2500				9.3
3250-5000	3.8	-3.8		
>5000				-6.8
Leeftijd:				
17-24 jaar	7.2	-7.2		-11.8
25-34 jaar	4.0	-4.0		
35-44 jaar				5.4
55-64 jaar	-11.5	11.5		
65-70 jaar	-11.6	11.6		
Regio				
west			2.8	-4.7
zuid				4.3

NEDERLANDSE BEVOLKING EN OPVATTINGEN OVER UITKERINGEN

Tabel 4: (vervolg)

Kerkelijke betrokkenheid:					
onkerk. 1ste generatie	6.5	-6.5	-6.0	8.1	
onkerk. 2de generatie	8.8	-8.8	-5.7	10.2	
vroeger kerkelijk			5.3	-8.8	
modaal kerkelijk	-6.6	6.6	7.1	-11.3	
kern kerkelijk					
Sociale klasse			9.8		
hogere professies					
Opleiding					
lbo				7.7	
havo mms vwo	6.7	-6.7			
hbo	6.8	-6.8			
	(N=1546)				(N=1439)

overheidsinstanties de privacy van de uitkeringsgerechtigden respecteren, door verschillende sociale groeperingen anders worden gedeeld. In deze paragraaf komt de vraag aan de orde in hoeverre de structurele verschillen op culturele verschillen tussen de groeperingen zijn terug te voeren. Spelen met andere woorden de culturele variabelen werkelijk de intermediaire rol die in het reeds eerder gegeven schema wordt gesuggereerd?

Om deze vraag te beantwoorden zijn op de eerste plaats alle geselecteerde structurele en culturele variabelen afgezet tegen de beide afhankelijke variabelen (tabel 5 en 6). In tweede instantie is nagegaan hoe de relaties tussen de relevante structurele variabelen enerzijds en de culturele variabelen anderzijds precies liggen (tabel 7).

In tabel 5 staan de resultaten van een ANOTA-analyse. De tabel laat zien welke variabelen, gecontroleerd voor alle andere variabelen, met de beide afhankelijke variabelen samenhangen.

Ten aanzien van de gevoelens van recht valt op dat vier culturele variabelen significant met deze variabele samenhangen: cultureel conservatisme, een lokalistische oriëntatie, arbeid als een plicht opvatten en voorstander zijn van het behoud van individuele vrijheid in een samenlevingsrelatie. Daar kan op de eerste plaats uit worden afgeleid dat deze culturele variabelen mogelijk-kerwijs de gesuggereerde intermediaire rol vervullen en de andere niet. Voor deze laatste ontbreekt eenvoudig een effect op de afhankelijke variabelen. Dat ook de structurele variabelen in tabel 5 geen significante samenhangen laten zien, betekent dat ze of niet of alleen via de culturele variabelen een effect uitoefenen op de afhankelijke variabele.

NEDERLANDSE BEVOLKING EN OPVATTINGEN OVER UITKERINGEN

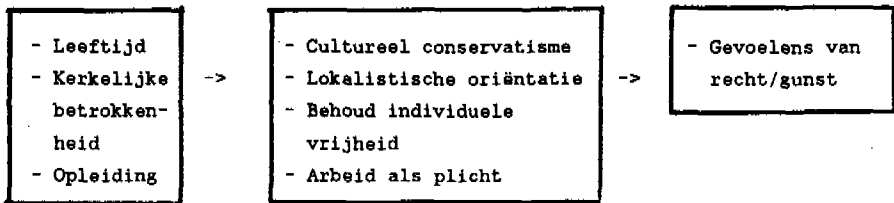
Tabel 5: Significante gecontroleerde samenhangen van de culturele en structurele variabelen op de beide afhankelijke variabelen (Cramer's V)

	gevoel van gunst	waarborgen privacy
Structurele variabelen:		
Uitkeringsgerechtigd	-	.08
Leeftijd	-	.09
Opleiding	-	-
Sociale klasse	-	-
Culturele variabelen:		
Politieke voorkeur	-	.16
Autonomie	-	.07
Maatschappijkritische oriëntatie	-	-
Hedonistische oriëntatie	-	-
Economisch conservatisme	-	.11
Cultureel conservatisme	.15	-
Lokalistische oriëntatie	.08	.07
Arbeid als plicht	.07	-
Rationeel uitgavenbeheer	-	-
Behoud individuele vrijheid	.07	.08

Opmerking: De lege plekken in de tabel zijn ontstaan doordat de betreffende onafhankelijke variabele in de tabelanalyse niet is meegenomen, omdat de stepwise selectie daartoe aanleiding gaf. Dat was wel het geval daar waar een - staat, doch deze samenhangen bleken in de tabelanalyse niet significant te zijn.

In tabel 1 bleken leeftijd, kerkelijke betrokkenheid en opleiding met de variabele rechtsgevoelens samen te hangen. Op grond van de resultaten in tabel 5 kan nu gezegd worden dat deze samenhangen geheel door de vier genoemde culturele variabelen verklaard worden. Over de rol die de politieke voorkeur mogelijkwijs in deze speelt komen we nog te spreken. In Schema 2 zijn de relaties met betrekking tot de variabele gevoelens van recht weergegeven.

Schema 2: Gevonden causale relaties met betrekking tot gevoelens van recht/gunst.

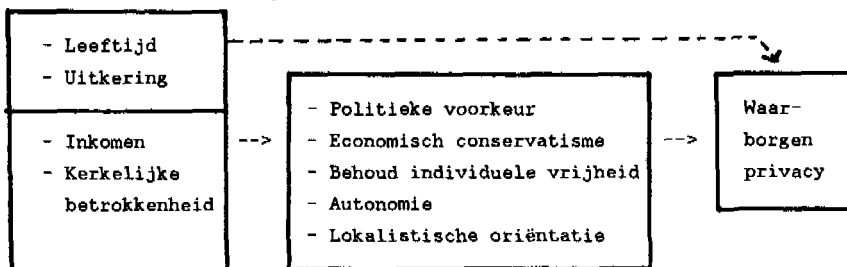

Wat de mening omtrent het waarborgen van de privacy betreft, zien we dat sommige culturele variabelen in tabel 5 er uit springen: politieke voorkeur, autonomie, economisch conservatisme, lokalistische oriëntatie en behoud individuele vrijheid. Voor deze geldt ook dat ze een intermediaire rol kunnen vervullen. Maar anders dan zojuist spelen bij waarborgen voor privacy twee structurele variabelen mee: het al dan niet uitkeringsgerechtigd zijn en leeftijd. Beide laten een samenhang zien die ongeveer even groot is als geconstateerd in tabel 1, waar de culturele variabelen niet meedoen. Het lijkt derhalve onwaarschijnlijk dat het om invloeden gaat die middels de onderscheiden culturele variabelen tot stand komen. Dat geldt niet voor kerkelijke betrokkenheid en inkomen. Zij vertonen in tabel 1 een significante samenhang maar deze is in tabel 5 verdwenen. Vermoedelijk loopt de invloed van deze wel via de genoemde culturele variabelen. Met betrekking tot de variabele waarborgen van privacy kunnen we het totale patroon van relaties weergeven zoals in Schema 3.

Een beter naar categorieën gespecificeerd inzicht in de relaties, levert tabel 6. De onafhankelijke variabelen worden gedifferentieerd naar daarbinnen telkens te onderscheiden relevante categorieën (9). Wat de afhankelijke variabelen betreft, zijn dezelfde reeds eerder gehanteerde categorieën aangehouden.

NEDERLANDSE BEVOLKING EN OPVATTINGEN OVER UITKERINGEN

Schema 3: Gevonden causale relaties met betrekking tot de perceptie van waarborgen van de privacy.

In tabel 6 constateren we dat onze verwachtingen bewaarheid worden (op één uitzondering na): naarmate mensen in cultureel opzicht meer behoudend zijn, zich meer lokalistisch oriënteren, meer prijs stellen op het behoud van individuele vrijheid en zelfstandigheid in twee-relaties en, tenslotte, arbeid meer als plicht opvatten, zien zij het hebben van een uitkering minder als een recht dan als een gunst.

Tegen verwachting gedraagt zich de categorie die voorstander is van individuele vrijheid van de partners in een relatie. We merken hieromtrent op dat de in tabel 6 geconstateerde over- en ondervertegenwoordiging maar net significant zijn en dat in de geobserveerde, niet voor andere variabelen gecontroleerde, tabel de relatie omgekeerd ligt en ook zwak is.

Met betrekking tot de waarborgen voor privacy die mensen percipiëren, tekenen zich in tabel 6 een aantal belangrijke categorieën af. Minder waarborgen voor privacy percipiëren de uitkeringsgerechtigden, mensen van middelbare leeftijd, zij die politiek meer links georiënteerd zijn, economisch minder conservatief ingesteld zijn, meer uit zijn op individuele vrijheid en zelfstandigheid in twee-relaties en meer uit op autonomie in het eigen doen en laten. Er zijn twee categorieën die in het door ons verwachte beeld niet passen en waar we ook geen verklaring voor hebben: de jongste leeftijdscategorie en

Tabel 6: Significante over- en ondervertegenwoordigingen over rechtsgevoelens en waarborgen voor privacy in structurele en culturele categorieën, gecontroleerd voor elkaar (in percentages)

	gevoelens van recht	waarborgen privacy	recht gunst	vol- doende	onvol- doende
Algemeen percentage	78.7	21.3	23.5	30.0	
Uitkeringsgerechtigd					
nee			.8	-1.3	
ja			-6.4	9.8	
Leeftijd					
17-24 jaar				-7.2	
35-44 jaar				7.6	
55-64 jaar					
Opleiding					
ls					
lbo					
mulo etc.					
mbo					
Sociale klasse					
zelfstandigen	-12.6	12.6	5.3		

Tabel 6: (vervolg)

Behoud individuele vrijheid

minder

meer

7.1

-6.7

3.8

-3.8

(N = 1359)

(N = 1433)

degenen die het meest een lokalistische houding vertonen.

De veronderstelde causale keten in tegenwaartse richting vervolgend, zijn we vervolgens geïnteresseerd in de vraag hoe de gevonden culturele variabelen met de structurele variabelen samenhangen. Deze relaties liggen alle in de veronderstelde richting, hetgeen tabel 7 laat zien.

Speciale aandacht verdient verder de variabele politieke voorkeur. Ongecontroleerd voor de effecten van de structurele en overige culturele variabelen, vertoont politieke voorkeur een sterke samenhang met zowel gevoelens van recht en gunst als waarborgen voor privacy (tabel 8).

De samenhang met rechtsgevoelens valt weg bij controle van de culturele variabelen (niet helemaal bij klein links aanhangers: zie tabel 6).

Uit dit feit moet afgeleid worden dat de politieke voorkeur van een persoon op een of andere oorzakelijke manier met de onderscheiden structurele maar vooral ook culturele variabelen samenhangt. Hoe precies de politieke voorkeur in ons schema geplaatst moet worden is moeilijk te zeggen. Vat men de variabele als een structurele factor op, dan werkt hij als de andere, vooraf. Dat wil zeggen: een bepaalde voorkeur leidt tot een bepaald complex van culturele waarden en het aanhangen van deze waarden leidt tot het als recht versus gunst ervaren van een sociale uitkering. Maar omdat de politieke voorkeur voor grote bevolkingsgroepen een minder stabiel gegeven is, zal men ze minder snel zien als een structurele oorzaak die vooraf gegeven is. De gedachte dat de politieke voorkeur zelf een gevolg is van een complex van culturele waarden ligt meer voor de hand. Een voorkeur voor een partij zal eerder op grond van waarden tot stand komen. In deze visie hebben de politieke voorkeur en de recht/gunst-gevoelens een gemeenschappelijke oorzakelijke achtergrond en moet de samenhang in bovenstaande tabel als een schijnsamenhang worden beschouwd die onder controle van de structurele en culturele variabelen wegvalt. Kort-

Tabel 7: Samenhangen (in Pearson correlaties) tussen structurele en culturele variabelen in voorzover van belang bij één of beide afhankelijke variabelen (n) (* = significant; = niet van toepassing)

	Auto nomie	Cult. conser- vatisme	Econ. conser- vatisme	Lokal. oriënt.	Arbeid als plicht	Behoud indiv. vrijheid
leeftijd	.01	.27*	.01	.26*	.27*	-.04*
kerkel. betr.	-.19*	.40*	.05*	.20*	.16*	-.22*
opleiding	-	-.33*	-	-.39*	-.23*	.20*
inkomen	-.08*	-	.23*	.14*	-	-.02
uitkering	.07*	-	-.12*	.04*	-	.03

Tabel 8: De verdeling van gevoelens van recht en gunst en meningen omtrent waarborgen voor privacy naar politieke groeperingen (in percentages)

	Klein links	PvdA	D66	CDA	VVD	Klein rechts	Totaal

gevoelens van recht (N=1433)							
recht	94.9	81.4	86.1	69.7	76.8	69.0	78.7
gunst	5.1	18.6	13.9	30.3	23.2	30.9	21.3
	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	99.9	100.0

waarborgen voor privacy (N=1359)							
voldoende	7.8	11.3	23.9	35.9	34.1	33.3	23.5
onvoldoende	33.8	43.1	46.5	49.8	51.1	61.5	46.5
	58.4	45.6	29.6	14.3	14.8	5.1	30.0
	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	99.9	100.0

om, mensen met bepaalde culturele en structurele achtergronden spreken eerder hun voorkeur uit voor een bepaalde partij en op grond van dezelfde factoren zien ze een uitkering eerder als een recht dan als een gunst.

Partij-aanhangers verschillen ook sterk in hun mening of overheidsinstanties de privacy van uitkeringsgerechtigden respecteren (tabel 8 Cramer's V .25). Maar anders dan ten aanzien van rechtsgevoelens, wordt deze samenhang niet geheel verklaard door de opgenomen structurele en culturele variabelen (tabel 5 Cramer's V gecontroleerd .16).

Per partij kan men in tabel 6 de afwijkingen ten aanzien van het algemeen percentage zien die na controle nog significant blijken. De samenhang is overigens wat zwaker geworden hetgeen betekent dat het verschil van mening ten aanzien van privacy enigszins met de onderscheiden structurele en culturele waarden te maken heeft. Op geheel analoge wijze als hierboven beschreven voor het verband met rechtsgevoelens, kan ook dit verband met opvattingen omtrent privacy geïnterpreteerd worden.

4. Samenvatting en terugblik

De belangrijkste conclusies uit het onderzoek kunnen we als volgt samenvatten:

1. De gedachte dat een sociale uitkering in bepaalde situaties een recht is, wordt door het overgrote deel van de Nederlandse bevolking gedeeld. We schatten ruim drie kwart deel. Tegelijkertijd vindt een niet onaanzienlijk (ongeveer een derde) deel dat de privacy van de uitkeringsgerechtigden onvoldoende door overheids-instanties gewaarborgd wordt.
2. Binnen sociale groeperingen komen deze opvattingen in verschillende mate voor. Het zijn vooral leeftijds-groeperingen en groeperingen met een verschillende gebondenheid aan een kerk, die met betrekking tot beide opvattingen omtrent recht en privacy verschil-

len laten zien. In het algemeen is het zo dat jongeren en mensen die verder van een kerk afstaan meer in termen van recht denken en de privacy minder gewaarborgd vinden, terwijl ouderen en mensen die dichterbij een kerk staan een uitkering meer als een gunst zien en de privacy meer gewaarborgd achten. Er is echter één belangrijke uitzondering op die we, zonder dat we in staat zijn deze te verklaren, hebben geconstateerd: de jongeren van 17-24 jaar zijn duidelijk minder van mening dat de privacy niet gewaarborgd zou zijn. Dan zijn er voor de opvattingen afzonderlijk nog andere indelingen van belang. Voor die omtrent het rechtskarakter van een uitkering spelen nog enigszins verschillen in opleiding mee: mensen met havo, mms, vwo en hbo als hoogste opleiding zien uitkeringen meer als een recht dan als een gunst. Ten aanzien van de privacy ligt er een verschil naar inkomensklassen en het al dan niet hebben van een uitkering. Uitkeringsgerechtigden en mensen met een huishouden-inkomen van 1500 tot 2500 gulden per maand zijn minder van mening dat de privacy gewaarborgd is. Andere verschillen werden niet of zo goed als niet aangetroffen, zoals verschillen tussen mannen en vrouwen, tussen landelijke regio's, tussen gehuwden, ongehuwden, gescheidenen en weduwen (of weduwnaars) en tussen inwoners van grote steden, van middelgrote steden en van kleine gemeenten.

3. De verschillen tussen de genoemde maatschappelijke groeperingen zijn terug te voeren tot verschillen in culturele waarden.

Traditioneel ingestelde mensen zien een sociale uitkering meer als een gunst; in cultureel opzicht zijn zij conservatiever, ze zijn meer lokaal georiënteerd, zien arbeid meer als een plicht dan een recht en vinden minder dat in een samenlevingsrelatie het behoud van de individuele vrijheid voorop moet staan. Ten aanzien van de privacy van degene die een uitkering beoogt of heeft, constateren we bijna hetzelfde beeld. In plaats van een algemeen cultureel conservatisme speelt nu echter een meer economisch getint

conservatisme mee. In economisch opzicht is men bijvoorbeeld meer conservatief wanneer men van mening is dat in Nederland de inkomensgelijkheid te ver doorgevoerd is. Welnu, personen met een in economisch opzicht conservatieve instelling zijn minder van mening dat de overheid zich te veel met privé-zaken van de uitkeringstrekkers bemoeit, terwijl zij die in dit opzicht progressiever zijn, juist meer vinden van dat dit wel zo is.

Op enkele punten uit het hierboven gestelde gaan wij tenslotte, bij wijze van algemene beschouwing nader in.

Met betrekking tot het denken in termen van recht op een sociale uitkering -gelet op de mate waarin dit verschijnsel wordt aangetroffen en in aanmerking genomen de achtergronden van variaties daarin- dringt zich de conclusie op, dat de moderniseringshypothese in haar culturele component bruikbaar is. Wel past hierbij de ook door Adriaansens en Zijderveld (1981) gemaakte kanttekening dat vroegere stadia uit de ontwikkeling van de verzorging nog kunnen doorwerken in een later stadium. Toegepast op het door ons bestudeerde onderwerp betekent dit dat wij niet stellen dat het denken in termen van gunst in de sfeer van sociale zekerheid totaal verdwenen is, maar dat het thans opgevat kan worden als een soort 'survival' dat voorkomt bij een duidelijke minderheid van de bevolking. Overigens lijkt het ons wel de vraag in hoeverre door het streven naar een terugdringing van de verzorgingsstaat en naar het entameren van "een meer zorgzame samenleving", dit verkregen beeld zal gaan veranderen. Daar nader op ingaan zou nu te ver voeren.

Dat uitkeringsgerechtigden niet significant meer gevoelens van gunst demonstreren dan de rest van de bevolking, lijkt een bevinding die niet past in het beeld dat uit door ons eerder aangehaald onderzoek onder uitkeringsgerechtigden wordt opgeroepen (Van Bijsterveldt, 1975; Woldringh en Van Rossum, 1983; Terpstra, 1985). Maar deze uitkomst komt in zoverre met onze verwachting overeen dat wij op dit punt geen voorspelling hebben kunnen formuleren. Wij hadden en hebben daarbij het vol-

gende voor ogen. Enerzijds zullen uitkeringsgerechtigden weliswaar het vragen en ontvangen van een uitkering als een weinig prettige aangelegenheid beschouwen; soms zullen zij de indruk krijgen dat zij om een gunst vragen of bij de gratie daarvan een uitkering ontvangen. Maar anderzijds is het daarnaast denkbaar dat zij zich in de loop der jaren -de aangehaalde onderzoeken zijn van iets oudere datum- steeds meer, minstens verbaal, zijn gaan verzetten tegen stigmatiseringen die zouden dwingen tot het zich schamen voor en het verbergen van het feit dat men een uitkering ontvangt. Bovendien brengen wij in dit verband in herinnering de constatering dat uitkeringsgerechtigden geen homogene groep vormen (zie pg. 16: Köbben en Godschalk, 1986; Engbersen en Van der Veen, 1987).

Samenvattend lijkt ons de door Adriaanssens en Zijderveld (1981) aangereikte ideaaltypische benadering van het denken in termen van recht en gunst op een sociale uitkering vruchtbaar voor een begrip van het verschijnsel modernisering in de verzorging. Uiteraard geldt hierbij de restrictie dat wij dit denken alleen onderzocht hebben in een verzorgingsstaat die zich volgens deze auteurs zou kenmerken door een immoralistisch ethos. Het in Nederland dominante denken in termen van een recht is ons inziens eerder een uitdrukking van het idee dat een claim op een uitkering -in een samenleving waarin bijvoorbeeld toegenomen structurele werkloosheid voor velen meer zichtbaar en merkbaar is geworden- onvermijdelijk en juist is, dan dat het een uitdrukking zou zijn van een houding van een ongebreideld appèl op sociale voorzieningen. Voorzover die houding bedoeld wordt met de term "consumentisme", lijkt het gebruik ervan in deze context onjuist en misleidend. Wij verwijzen in dit verband naar onze interpretatie van het wegvallen van bepaalde uitspraken die wij aan de respondenten hebben voorgelegd (zie bijlage 2).

Aansluitend willen wij overigens nog eens benadrukken dat het bovenstaande betrekking heeft op opvattingen over recht en gunst. Daarmee is immers nog niet veel gezegd over het gedrag van uitkeringsgerechtigden noch

over het gedrag dat anderen aan hen of aan een deel van hen kunnen toeschrijven. Aldus geredeneerd perken wij onze uitspraak over de toepasbaarheid van de benadering van Adriaansens en Zijderveld dus verder in. Deze inperking voert overigens niet zo ver, dat wij op basis van onze gegevens met Halman (1987) kunnen concluderen, dat het denken in termen van een immoralistisch ethos van een verzorgingsstaat weinig vruchtbaar is (zie paragraaf 3.1).

Over gedrag -maar dan van instanties en voorzover het gaat om gepercipieerd gedrag- gaat het nu volgende. Ten aanzien van de perceptie dat door de bemoeienis van instanties ter uitvoering van de sociale verzekeringen en de sociale voorzieningen, meer of minder inbreuk wordt gemaakt op de privacy van (aspirant)uitkeringsgerechtigden, heeft ons onderzoek ook aanwijzingen opgeleverd voor de plausibiliteit van de moderniseringshypothese. Burgers moeten zich in de ogen van een niet onaanzienlijk deel van de bevolking een te vergaande bemoeienis laten welgevallen.

De mate waarin men er een dergelijke perceptie op nahoudt, blijkt in ons onderzoek op de door ons verwachte wijze te variëren naar de mate waarin men traditioneel is ingesteld. Daar kan aan toegevoegd worden dat -ook overeenkomstig onze verwachting- uitkeringsgerechtigden opvallend vaker dan de rest van de bevolking te kennen geven dat de privacy onvoldoende gewaarborgd is.

Aan enkele voor privacy relevant gebleken factoren besteden wij nog enige aandacht. Variatie in leeftijd draagt in ons onderzoek bij aan de verklaring van de variatie in gepercipieerde waarborgen voor privacy. Wij hebben verondersteld (zie par. 2.2.2) dat er een samenhang zal bestaan tussen de mate waarin men misbruik van sociale voorzieningen percipieert en minder waarborgen voor privacy gerechtvaardigd acht. Onze redenering daarbij verloopt aldus. Naarmate mensen meer misbruik van sociale voorzieningen percipiëren, zullen ze eerder geneigd zijn vrij indringende maatregelen tegen misbruik te accepteren en minder gewag maken van een daardoor mo-

gelijke inbreuk op de privacy van burgers. Daarmee doen wij geen uitspraak over de redelijkheid van genoemde algemene maatregelen en de gevolgen daarvan, in verhouding tot de werkelijke omvang van apert misbruik. Wij moeten ons beperken tot vrij algemene percepties en houdingen.

Aldus geredeneerd zou een hoge (lage) perceptie van misbruik samengaan met het voldoende (onvoldoende) aanwezig achten van waarborgen voor privacy. Als deze gedachtengang juist is zou onze bevinding over de betekenis van leeftijd, niet duidelijk passen bij de uitkomst uit het onderzoek van Berghuis en Kommer (1984) dat mensen jonger dan 40 jaar relatief veel misbruik percipiëren (zie tabel 6). Voor de door hen gevonden perceptie en houding van mensen van 65 jaar en ouder (een lage schatting van misbruik en een relatief sterke acceptatie van maatregelen daartegen), zijn in ons onderzoek in die redenering ook geen aanwijzingen te vinden. Gebleken is ook dat de hoogte van het inkomen en de mate waarin men economisch conservatief is ingesteld, zeer relevante achtergronden zijn ter verklaring van de mate waarin er een inbreuk op de waarborgen voor privacy wordt gepercipieerd. Wij zien hierin een aanwijzing dat velen de opvatting huldigen dat, omwille van de economische welvaart van ons land en wellicht uit eigen belang, de overheid ver mag gaan in het tegengaan van het misbruik van sociale uitkeringen. Opvattingen over de vraag of de overheid wel of niet te ver gaat inzake inbreuk in de privacy, moeten dus deels vanuit een economische context begrepen worden.

Gaan wij tenslotte in op de variatie in politieke voorkeur, de culturele variabele die de belangrijkste rol speelt bij de verklaring van de perceptie van waarborgen rond privacy. In het licht van de hierboven en al eerder vermelde gedachtengang, komen onze bevindingen voor de afzonderlijke politieke groeperingen in sterke mate overeen met hetgeen Berghuis en Kommer (1984) hierover hebben gerapporteerd (zie par. 2.2.2. en tabel 6 en 8). Heel duidelijk komt uit ons onderzoek immers naar voren dat er een samenhang bestaat tussen politieke voorkeur en het voldoende aanwezig achten van waarborgen voor privacy. Mensen die een voorkeur hebben voor de partijen

die worden aangeduid met "klein links" zijn sterk oververtegenwoordigd bij degenen die onvoldoende waarborgen percipiëren, gevolgd door aanhangers van de PvdA. Aanhangers van D66 vertonen een gemiddeld beeld. Mensen die een voorkeur hebben voor CDA en VVD, daarentegen, zijn duidelijk oververtegenwoordigd onder degenen die voldoende waarborgen aanwezig achten. Het zijn vooral de aanhangers van "klein rechts" die in zeer sterke mate aangeven dat de privacy voldoende gewaarborgd is. Berghuis en Kommer concludeerden dat de houding tegenover misbruik van sociale uitkeringen vooral bepaald wordt door een moreel oordeel, i.c. de juistheid van het bestaande maatschappelijke bestel. Als wij nu weer aannemen dat er een samenhang bestaat tussen gepercipieerd misbruik en gepercipieerde waarborgen voor privacy, dan lijkt een duidelijke verwantschap tussen genoemd moreel oordeel en de in ons onderzoek relevante culturele variabelen wel aanwezig. Anders gezegd: ons onderzoek levert inzichten op die deels aansluiten bij en deels een uitbreiding geven aan hetgeen over sociale zekerheid door Berghuis en Kommer is gerapporteerd.

VOETNOTEN

- (1) Tot de sociale zekerheid worden gerekend de volksverzekeringen (bijvoorbeeld AOW, verzorgd door de Raden van Arbeid), de werknemersverzekeringen (bijvoorbeeld de werkloosheids- en WAO-uitkeringen via Bedrijfsverenigingen) en de sociale voorzieningen (bijvoorbeeld de Algemene Bijstandswet waarvoor de uitkeringen door de Gemeentelijke Sociale Dienst worden verstrekt (zie onder meer: Fortuyn 1983).
- (2) Zo hoort het amoralistisch ethos-type bij de voor-moderne agrarische samenleving (bijvoorbeeld ontwikkelingslanden), het moralistisch ethos-type bij de moderne samenlevingen die cultureel nog niet te typeren zijn als "abstracte" samenlevingen (bijvoorbeeld de V.S. en Japan) en het immoralistisch ethos-type bij de post-moderne samenlevingen (bijvoorbeeld Nederland). Volgens Adriaanssens en Zijderveld staan moderne verzorgingsstaat en het moralistisch ethos-type haaks op elkaar, terwijl de verhouding tot het amoralistisch ethos-type er één van indifferentie is.
- (3) Elders stelt Zijderveld (1983) dat dit consumentisme de plaats heeft ingenomen van het arbeidsethos uit de periode van de spectaculaire expansie van de verzorgingsstaat direct na de Tweede Wereld-oorlog. Bij deze opvatting zijn echter op basis van onderzoeksgegevens wel vraagtekens te plaatsen. Zo komen Becker e.a. (1983) in hun studie over opvattingen van werklozen in de periode 1974-1982 tot de conclusie dat zelfs bij deze categorie het traditionele arbeidsethos gelijk blijft of maar zeer langzaam in sterkte afneemt. Dit ondanks de duidelijke verslechtering in de conjunctuur en in de situatie van de werklozen in deze periode. Ook in een beschouwing van Verburg (1985) worden kritische kanttekeningen geplaatst bij het veronderstelde verdwijnen of afnemen van het arbeidsethos. Terpstra (1984) verwijst naar een belangrijke conclusie uit een studie van Jahoda (1982) die de opvatting bestrijdt dat mensen hun bereidheid om te werken zouden heb-

ben verloren. Jahoda vermoedt dat deze opvatting berust op een idealisering van het arbeidsethos uit het verleden.

- (4) Eenzelfde variatie naargelang leeftijd komt ook naar voren uit het onderzoek van Boer en Merens-Riedstra (1986).
- (5) Zo lijkt het ons dat op grond van de inzichten van Adriaanssens en Zijderveld niet zonder meer te verwachten is dat voor elk type ethos in de Nederlandse samenleving wel één of meer representatieve groepen of categorieën zijn aan te wijzen. Ook stellen zij niet dat in Nederland alleen het immoralistisch ethos werkzaam is.
- (6) De uitvoering van deze analyses was in handen van de SOCON-medewerkers R. Eisenga en P. Scheepers.
- (7) Voor de vaststelling van uitkeringsgerechtigde respondenten hebben wij gebruik gemaakt van waardevolle suggesties van onze ex-collega, thans medewerker van het Nederlands Instituut voor Maatschappelijke Opbouw te 's-Hertogenbosch, H. Weijnen. De volgende in het SOCON-onderzoek aanwezige kenmerken hebben wij -al dan niet in combinatie- in de beschouwing betrokken: het al dan niet hebben van betaald werk (V0016), de reden van niet-werken (V0017), het al dan niet eerder betaald werk gehad hebben (V0018), het aantal uren dat men per week werkt(e) (V0033), burgerlijke staat (V0037), het hebben van kinderen (V0038), het hebben van een partner (V0037), leeftijd (V0014), en het bruto huishoudinkomen per maand (V0096). Op grond van "de reden van niet werken" kunnen wij in de bevolking van 64 jaar en jonger drie categorieën als uitkeringsgerechtigd aanmerken:
 - a) mensen die WAO krijgen, invalide zijn (N=61).
 - b) mensen die gewerkt hebben maar thans werkloos zijn en opnieuw werk zoeken, voorzover het betreft mannen en ongehuwde en gescheiden vrouwen (N=40).
 - c) mensen die nog niet eerder werkten en voor het eerst werk zoeken; het gaat hier om mannen en ongehuwde vrouwen en weduwen (N=9).

Vervolgens hebben wij geprobeerd om primair met behulp van het inkomen vast te stellen welke mensen op grond van een te laag eigen inkomen minstens gedeeltelijk zullen zijn aangewezen op een ABW- of daarvan afgeleide uitkering. De hoogte van het inkomen is in vijf klassen aan de respondenten voorgelegd; meestal is daarbij niet te achterhalen hoeveel leden van het huishouden van dit inkomen afhankelijk zijn, hoewel daaraan bijdragen en of het inkomen geheel uit arbeid, danwel deels ook uit een uitkering verkregen wordt. In 1985 bedroeg het gemiddeld aantal personen per huishouden in de bevolking 2.6 (C.B.S. 1986), terwijl in 1982 gemiddeld 1.6 personen per huishouden een inkomen hadden (De Gier 1986).

Zekerheidshalve stellen wij ons op het nogal stringente standpunt dat in 1985 een bruto maandinkomen voor een huishouden van fl. 1500 of minder, als regel indicatief is voor een (gedeeltelijke) uitkering voor alleenstaanden en gehuwden. De uitzondering betreft allereerst weduwen zonder kinderen en weduwen met kinderen van 18 jaar en ouder; verder moeten worden uitgezonderd de ongehuwden van 21 jaar en jonger (De kleine gids 1985, Financiële Nota Sociale Zekerheid). Tegen deze achtergrond definiëren wij ook als uitkeringsgerechtigden:

- d) ongehuwden van 22-64 jaar en gehuwden van 64 jaar en jonger met een inkomen van fl. 1500 of minder per maand (N is respectievelijk 47 en 29).
- e) gescheiden vrouwen en weduwen van 45 jaar en jonger die kinderen hebben en een inkomen van fl. 1500 of minder, alsmede gehuwden en mensen die de weduwstaat voeren die -naast de al genoemde kenmerken- minder dan 31 uur doch meer dan 15 uur per week werken (N=14).

Tenslotte rekenen wij tot de uitkeringsgerechtigden:

- f) gehuwde mannen die eerder werkten maar nu in de eigen huishouding werken (N=4). In totaal komen

we hiermee aan 204 uitkeringsgerechtigden, ofwel 11.2% van alle respondenten van 18-70 jaar. Dit percentage wijkt niet sterk af van beschikbare gegevens over de totale Nederlandse bevolking. Het Sociaal en Cultureel Rapport 1986 geeft voor de bevolking tot 65 jaar voor 1985 een percentage van 13 (pg. 114). Leggen wij eenzelfde leeftijdsbeperking aan dan komen wij op een vergelijkbaar percentage van 11.8 (N=1722).

- (8) Cramer's V is berekend op de tabel met de frequenties die gecorrigeerd zijn voor de invloed van andere variabelen. In het ANOTA-programma van Keller e.a. wordt deze niet gegeven. Om de significantie van een voor andere variabelen gecontroleerde samenhang te bepalen gaan we af op de Pearson chi-kwadraat die voor de tabel met gecorrigeerde frequenties te berekenen is. Overschrijdt deze de kritieke waarde bij het 5% onbetrouwbaarheidsniveau, dan noemen we de betreffende waarde van Cramer's V significant. We merken op dat aan de gecorrigeerde frequenties, geschat op basis van een ANOTA-analyse, dezelfde verdeling van verwachte frequenties correspondeert als aan de geobserveerde frequenties. Hierdoor worden geobserveerde en gecorrigeerde Cramer's V's met elkaar vergelijkbaar.
- (9) Het is mogelijk dat een variabele die niet significant met een afhankelijke variabele samenhangt, desondanks toch één of enkele categorieën bevat die een significante over- of ondervertegenwoordiging laten zien.

BIBLIOGRAFIE

- ADRIAANSENS, H., A. ZIJDERVELD, (1981), *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat*, Deventer, Van Lo-ghum Slaterus.
- BECKER, J., R. VINK, C. WIEBRENS, (1983), *Opvattingen van werklozen 1974-1982: enige veranderingen in attitudes en gedragingen van werklozen*, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- BEEK, E. VAN DE, G. ENGBERSEN, C. SCHUYT, R. VAN DER VEEN, (1984), *De hulpverlening van Instituten Sociaal Raadslieden en Bureaus voor Rechtshulp in ontwikkeling*, Leiden, Sociologisch Instituut R.U.
- BERGHUIS, A., M. KOMMER, (1984), *Opinies over belastingontduiking en uitkeringsmisbruik en over maatregelen ter bestrijding daarvan*, 's-Gravenhage, Ministerie van Justitie.
- BIJSTERVELDT, Q. VAN, (1975), *Een sociale voorziening en haar cliënten*, Tilburg, I.V.A. (dissertatie).
- BOER, L., H. MERENS-RIEDSTRA, (1986), *Minima, probleemgevallen en instanties* Leiden, Rijksuniversiteit Leiden, 1986, in: Gier, E. de, *Welzijn en bestaanszekerheid, de leefsituatie van de lage inkomensgroepen 1980-1985*, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, bijlage VII.3.
- BONS, A., E. HOGENBOOM, K. VAN DEN BOSCH, (1988), *Van de regel in de drup. Verslag van een onderzoek naar de effecten van regelgeving op de handelingsvrijheid van mensen met een inkomen rond het minimum*, Nijmegen, Stichting Weerwerk.
- BOON, L., G. GOUDRIAAN (RED.), (1984), *Zorg in beweging, opvattingen over zorg*, Amsterdam, V.U.-uitgeverij/De Aemstelhorn.
- C.B.S., (1986), *Statistisch Zakboek 1986*, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.

- DELEECK, H., J. BERGHMAN E.A. (RED.), (1980), *De sociale zekerheid tussen droom en daad, theorie, onderzoek, beleid*, Deventer, Van Loghum Slaterus.
- DOORN, J. VAN, C. SCHUYT (RED.), (1978), *De stagnerende verzorgingsstaat*, Meppel, Boom.
- DOORN, J. VAN, (1983), Over de sociologie van Elias bij De Swaan, *Sociologisch Tijdschrift*, 9, 4: 647-667.
- DOORN, J. VAN, (1978), De verzorgingsmaatschappij in de praktijk, in: Doorn, J. van, C. Schuyt (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*, Meppel, Boom, 17-46.
- ENGBERSEN, G., R. VAN DER VEEN, (1986), De tragiek van de verzorgingsstaat, in: Schuyt, K., R. van der Veen (red.), *De verdeelde samenleving, een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat*, Leiden, Stenfert Kroese, 195-208.
- ENGBERSEN, G., R. VAN DER VEEN, (1987), *Moderne armoede, overleven op een sociaal minimum*, Leiden, Stenfert Kroese.
- FELLING, A., J. PETERS, O. SCHREUDER, (1987), *Religion in Dutch Society 1985, documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1985*, Amsterdam, Steinmetz Archive.
- FELLING, A., J. PETERS, O. SCHREUDER, (1988), *Financiële nota sociale zekerheid*, Tweede Kamer, vergaderjaar 1987-1988, 20206, nrs. 1-2.
- FORTUYN, W. (RED.), (1983), *De Nederlandse verzorgingsstaat, terugblik en vooruitzien*, Deventer, Kluwer.
- FORTUYN, W. (RED.), (1985), *Gids: De kleine gids voor de Nederlandse sociale zekerheid 1985*, Deventer, Kluwer.
- GIER, E. DE, (1986), *Welzijn en bestaanszekerheid, de leefsituatie van de lage inkomensgroepen 1980-1985*, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.

NEDERLANDSE BEVOLKING EN OPVATTINGEN OVER UITKERINGEN

- GIER, H. DE, (1987), *Voor alle zekerheid, sociaal beleid in maatschappelijk-cultureel perspectief*, 's-Gravenhage, VUGA (dissertatie).
- HALMAN, L., (1987), Ethostypen in de Nederlandse samenleving. *Sociale Wetenschappen*, 30, 2: 117-145.
- HEEK, F. VAN, (1972), *Verzorgingsstaat en sociologie*, Meppel, Boom.
- HEINE, E. TER, (1982), Maatschappelijke dienstverlening zal ons een zorg zijn, in: Tolsma, F. (red.), *Dienstverlening onder druk*, Zwolle, 65-85.
- IDENBURG, PH. (RED.), (1983), *De nadagen van de verzorgingsstaat*, Amsterdam, Meulenhoff.
- JACOBS, TH., (1984), *Van gunst naar recht, fasen in de overgang van de middeleeuwse naar de hedendaagse welzijnszorg*, Amsterdam, Paper Nederlands-Vlaamse Sociologendagen.
- JAHODA, M., (1982), *Employment and Unemployment, a social-psychological analysis*, Cambridge, Cambridge University Press.
- KELLER, W., A. VERBEEK, J. BETHLEHEM, (1985), ANOTA, analysis of tables, in: Debets, P., A. van Meurs, S. Veling, A. Verbeek, *Symposium Statistische Software*, Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 155-173.
- KÖBBEN, A., J. GODSCHALK, (1986), *Een tweedeling van de samenleving?*, 'sGravenhage, Staatsuitgeverij (2e druk).
- LUHMANN, N., (1973), Formen des Helfens im Wandel gesellschaftlicher Bedingungen, in: Otto, H.-U., S. Schneider (Hrsg.), *Gesellschaftliche Perspektiven der Sozialarbeit*, Neuwied, Luchterhand, ersten Halbband: 21-44.
- MAASSEN, G., M. DE GOEDE, (1985), Uitkeringsfraude in de publieke opinie, *Intermediair*, 21, 4: 1-5.

- MUSSCHENGA, A., A. VERMAAT, H. WOLDRINGH (RED.), (1985), *Zelfzorg en verzorging, perspectieven van de verzorgingsstaat*, Kampen, Kok.
- PINKER, R., (1973), *Sociologie en sociaal beleid*, Meppel, Boom.
- ROSSUM, G. VAN, CL. WOLDRINGH, M. KNAPEN, (1980), *Leven met de bijstand, interimrapport over de levensomstandigheden van een aantal bijstandsontvangers en hun beleving daarvan*, Nijmegen, I.T.S.
- SCHNABEL, P., (1983), Nieuwe verhoudingen tussen burger en staat, in: Idenburg, Ph. (red.), *De nadagen van de verzorgingsstaat*, Amsterdam, Meulenhoff, 25-67.
- SCHUYT, C., (1978), Het rechtskarakter van de verzorgingsstaat, in: Doorn, J. van, C. Schuyt (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*, Meppel, Boom, 73-96.
- SCHUYT, K., R. VAN DER VEEN, (1986), De verdeelde samenleving, een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat, Leiden, Stenfert Kroese, *Sociaal en Cultureel Rapport 1982, 1984, 1986*, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1982, 1984, 1986.
- STOLK, B., C. WOUTERS, (1982), De gemoedsrust van de verzorgingsstaat, *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 37, 6: 599-612.
- SWAAN, A. DE, (1982), *De mens is de mens een zorg*, opstellen 1971-1981, Amsterdam, Meulenhoff.
- TERPSTRA, J., (1984), Consumentisme in de sociale zekerheid?, *Intermediair*, 20: 7, 47-51.
- TERPSTRA, J., (1985), *Aan de poort van de Sociale Werkvoorziening*, Nijmegen, I.T.S., (dissertatie).
- VEEN, R. VAN DER, (1986), Fricties tussen overheidsbeleid en maatschappelijke ontwikkelingen, in: Schuyt, K., R. van der Veen, *De verdeelde samenleving, een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat*, Leiden, Stenfert Kroese, 183-194.

NEDERLANDSE BEVOLKING EN OPVATTINGEN OVER UITKERINGEN

- VELDKAMP, G., (1984), *Schets van de leer van de sociale zekerheid*, Deventer, Kluwer.
- VERBURG, C., (1985), Consumentisme als argument voor de invoering van het marktmodel in de zorg- en welzijnssectoren, in: Musschenga, A. e.a. (red.), *Zelfzorg en verzorging, perspectieven van de verzorgingsstaat*, Kampen, Kok, 184-206.
- VOS, J., (1985), De catacomben van de verzorgingsstaat, *Intermediair*, 21 (1985), 7: 29-43. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Waarborgen voor zekerheid, een nieuw stelsel van sociale zekerheid in hoofdlijnen, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.
- WOLDRINGH, CL., G. VAN ROSSUM, (1983), *Bijstandscliënten, hun levensomstandigheden en ervaringen*, Nijmegen, I.T.S.
- ZIJDERVELD, A., (1980), Enkele sociologische kanttekeningen bij het verschijnsel verzorging, *Gerontologie*, 11, 2: 129-138.
- ZIJDERVELD, A., (1983a), *De culturele factor*, 's-Gravenhage, VUGA.
- ZIJDERVELD, A., (1983b), Transformatie van de verzorgingsstaat, in: Idenburg, Ph. (red.), *De nadagen van de verzorgingsstaat*, Amsterdam, Meulenhoff, 195-223.

BIJLAGE 1: Kenmerken bij het immoralistisch ethos met zijn consumentisme

1. De vanzelfsprekendheid van traditionele waarden en normen wordt verworpen. Huwelijk en gezin zijn zeer belangrijk, zolang zij emotioneel en affectief bevredigend zijn. Sterk gevoel van individualiteit gericht op zelfontplooiing.
2. De consumptie is belangrijker dan de produktie (beide ruim opgevat). Loyaliteit en verantwoordelijkheidsgevoel zijn verdwenen.
3. Er bestaat optimisme noch pessimisme wat betreft het idee dat door gezamenlijke inspanningen de wereld verbeterd kan worden. Alles staat in het teken van de consumptie hier-en-nu, waarbij sprake is van esthetisch hedonisme.
4. Gemeenschapszin is uiterst zwak aanwezig. Men spreekt over "de maatschappij", "de structuren" en "de overheid" die als producenten van vervreemding worden ervaren. Men zet zich alleen in voor zaken waarmee men zich kan identificeren; tenzij men emotioneel betrokken raakt, is er sprake van een vrijblijvend engagement.
5. Gezag staat laag genoteerd, er is geen behoefte aan sterke leiders. Gelijkheid (cf. "democratisering" en "nivellering") vrijheid en individualiteit zijn centrale waarden.
6. De politieke betrokkenheid van de immoralist is er één ten aanzien van problemen die ver genoeg van eigen huis afliggen om vrijblijvendheid en politiek engagement te kunnen combineren.
7. Er is weinig begrip voor gemeenschapsbelangen, voor de notie van "het publieke" en "het representatieve": dergelijke noties zijn ouderwets en burgerlijk. Het publieke is de sfeer van de oneigenlijkheid en de

BIJLAGE 1: (vervolg)

vervreemding. Het is een "anti-institutional mood", die het hele immoralistisch ethos doordrenkt. Men is op zoek naar spontaneiteit, vrijheid en onafhankelijkheid.

8. De overheid wordt nog in belangrijke mate als geloofwaardige en rechtvaardige aanbieder van het voorzieningspakket gezien. De staat is een logge bureaucratie op wiens politiek systeem de burger geen invloed heeft. Er is een overmaat aan regels waar dit niet nodig is.

BIJLAGE 2: De antwoorden van de respondenten op de hen voorgelegde uitspraken (in percentages)

Gevoelens van gunst en recht

	Procentuele verdeling			N
	(helemaal) eens	neutraal	(helemaal) oneens	
VD490 Het zou mij niets uitmaken of ik maandelijks geld ontvang van een werkgever of van de Sociale Dienst	11	10	79	(1794)
VD491 Je moet de mogelijkheden die ons sociale zekerheidstelsel biedt zoveel mogelijk beruften	49	26	25	(1782)
VD492 Als ik financieel niet kan rondkomen, dan moet de overheid naar bijspringen	23	30	47	(1763)
VD493 Je moet dankbaar zijn dat je van de overheid een uitkering krijgt wanneer je dat nodig hebt	44	17	39	(1800)
VD494 Je kunt het maar beter voor andere mensen verborgen houden wanneer je van een uitkering leeft	7	13	80	(1797)
VD495 Je moet je er eigenlijk voor schamen wanneer je een uitkering krijgt	3	6	91	(1787)
VD496 Als ik zou kunnen kiezen zou ik liever mijn spaargeld opmaken dan een beroep doen op de Sociale Dienst	21	20	59	(1747)
VD497 Als je van een uitkering leeft moet je daar eigenlijk iets tegenover stellen	30	28	42	(1729)

VI068: somscores op VD494 en VD495: 1 = zeer eens (2) 24
 2 = (3, 4) 55
 3 = (5, 6) 17
 4 = (7, 8) 3
 5 = (9, 10) 1

Cronbach's alpha: = .57
 Cramer's V (phi): = .33

Gevoelens van betrokkenheid en van behoud van privacy

	Procentuele verdeling			N
	(helemaal) eens	neutraal	(helemaal) oneens	
VD486 In het stelsel van sociale voorzieningen is niet echt rekening gehouden met de mensen van de gewone man	29	30	41	(1665)
VD487 De overheid bemoeit zich veel te veel met je, wanneer je van een uitkering leeft	39	29	32	(1626)
VD488 Mensen met een uitkering worden door de overheid rechtvaardig behandeld	31	43	26	(1663)
VD489 Als je voor een uitkering in aanmerking wilt komen, moet je de Sociale Dienst veel te veel over je privé-leven vertellen	43	28	29	(1458)

VI066: somscores op VD487 - VD489): 1 = zeer eens (3, 4) 3
 2 = (5, 7) 22
 3 = (8 - 10) 45
 4 = (11 - 13) 28
 5 = (14, 15) 4

Cronbach's alpha: = .68

BIJLAGE 2: (vervolg)

Voor de twee uitspraken die betrekking hebben op de wijze van inkomensverwerving (V0496 en -vooral- V0490), geldt wellicht dat ze eerder verwijzen naar de mate waarin men het als vervelend ervaart niet zelf voor zijn inkomen te kunnen zorgen, dan naar de opvatting al dan niet recht te hebben op een uitkering. Al eerder is er op gewezen dat er een grote discrepantie kan bestaan tussen het weten en ook vinden dat er sprake is van een recht enerzijds en een daaraan corresponderende ervaring als men van dat recht gebruik moet maken anderzijds (Van Bijsterveldt 1975, Woldringh en Van Rossum 1983 en Terpstra 1985).

Dat de uitspraken V0491 en V0492 niet naar de gezochte dimensie verwijzen, zou de aanwijzing kunnen inhouden dat deze items meer zijn opgevat als een onbeperkt "uitbuiten", een "plukken" van de overheid, dan als een niet aarzelen een beroep te doen op die overheid in het geval men ongewild onder of rond een minimum bestaan moet leven.

De twee resterende uitspraken (V0493 en V0497) zijn mogelijk te multi-interpretabel en/of te sterk verwijzend naar de samenleving waarin de Armenwet nog van kracht was.

Uit het voorgaande valt af te leiden dat het ons niet gelukt is een dimensie "gevoelens van betrokkenheid" te construeren. Het wegvallen van uitspraak V0486 zou er op kunnen wijzen dat deze uitspraak voor méér dan één uitleg vatbaar is; bijvoorbeeld: de gewone man krijgt geen greep op of toegang tot het ingewikkelde stelsel, alsook de uitkeringsbedragen zijn ontoereikend voor wie er van moet leven.

BIJLAGE 3: Selectie en omschrijving van de onafhankelijke variabelen

Voor een eerste selectie van structurele en culturele variabelen zijn van alle variabelen van het SOCON-project die genomen waarvan we op theoretische gronden het vermoeden hadden dat ze met de afhankelijke variabelen samen zouden hangen. Voor verdere selectie zijn daarna de volgende empirische criteria gehanteerd:

1. één-weg variantie analyse. Elke gekozen onafhankelijke variabele werd afgezet tegen elk van de twee afhankelijke variabelen afzonderlijk. De betreffende variabele werd voor verdere analyse geselecteerd wanneer ten aanzien van tenminste één afhankelijke variabele de verklaarde variantie in statistische zin significant was ($\alpha = .05$). Omdat de totale steekproef 1829 personen omvat (hoewel voor de meeste analyses een kleiner aantal relevant is) en omdat voor een één-weg variantie analyse de onafhankelijke variabele als een nominale variabele beschouwd wordt, betekent dit dat de criteria voor opname voor verdere analyse zeer ruim gesteld zijn.
2. regressie analyse. In de voorgaande één-weg variantie analyses zijn de effecten van alle onafhankelijke variabelen, ongecontroleerd voor elkaar, berekend. Middels regressie-analysen willen we de gecontroleerde effecten berekenen. We zijn daarbij van de causale volgorde uitgegaan zoals in schema 1 in de tekst is weergegeven.
 - Wat de structurele variabelen betreft, zijn we conform de causale volgorde geïnteresseerd in de effecten gecontroleerd voor andere op te nemen structurele variabelen. We selecteren derhalve die structurele variabelen die in een stapsgewijze regressie analyse, uitgevoerd op alleen de structurele variabelen, in het model worden opgenomen, omdat zij een significant deel van de variantie van de afhankelijke variabele verklaren.

BIJLAGE 3: (vervolg)

- Wat de culturele variabelen betreft zijn we geïnteresseerd in effecten die zowel voor de structurele als voor de culturele variabelen gecontroleerd zijn. Controle voor de structurele variabelen is hier ook nodig om schijn-effecten uit te sluiten.

De regressie analyses zijn volgens de stepwise optie (SPSSX) uitgevoerd (de missings zijn zowel listwise als pairwise uitgesloten). Interval variabelen zijn als interval variabelen ingevoerd, tenzij uit de voorafgaande één-weg variantie analyse naar voren kwam dat groepsgemiddelden moeilijk monotoon te ordenen waren. In zo'n geval werd de variabele nominaal ingevoerd. Als nominaal werden beschouwd: leeftijd, sociale klasse, burgerlijke staat, politieke partij voorkeur.

Voor de twee afhankelijke variabelen werden tenslotte de volgende structurele en culturele variabelen geselecteerd. We gebruiken de SOCON-aanduiding met eraan toegevoegd een omschrijving van de variabele. Wanneer achter de SOCON-aanduiding tussen haakjes de letters R of W staat, is de betreffende variabele alleen voor de afhankelijke variabele rechtsgevoelens, respectievelijk waarborgen voor privacy geselecteerd. Geen letter betekent voor beide geselecteerd. Geselecteerd werden:

De structurele variabelen:

- B0006 (R) Regio (noord, oost, west, zuid)
- V0014 Leeftijd (17-24j, 25-34j, 35-44j, 45-54j, 55-64j, 65-70j).
- V0096 Bruto huishoud inkomen (<1500, 1500-2500, 2500-3250, 3250-5000, 5000<)
- V0100 Hoogst voltooide opleiding (ls, lbo, mulo-ulo-mavo, mbo, havo-mms-vwo, hbo, vwo)
- V0815 Sociale klasse

BIJLAGE 3: (vervolg)

V0842 Kerkelijke betrokkenheid (tweede generatie onkerkelijk, eerste generatie onkerkelijk, vroeger kerklid, marginaal kerklid, modaal kerklid, kern kerklid)

Uitkering (W) (niet uitkeringsgerechtigd, wel uitkeringsgerechtigd)

De culturele variabelen:

V0080 Politieke voorkeur (Klein links, PvdA, D66, CDA, VVD, Klein rechts). De variabele is gebaseerd op de vraag: Op welke landelijke politieke partij zou u stemmen als er vandaag tweede kamer verkiezingen werden gehouden?

V0820 Autonomie geeft aan in welke mate men het op dit moment in zijn leven als belangrijk ervaart om zelf uit te maken wat mag en niet mag, om niet aan regels gebonden te zijn, van niemand afhankelijk te zijn, te kunnen doen en laten wat je wilt.

V0826 Maatschappijkritische oriëntatie: de mate waarin men op dit moment in zijn leven als belangrijk ervaart: meewerken aan het verminderen van bestaande inkomensverschillen, grotere gelijkheid in de maatschappij bevorderen, het doorbreken van bestaande machtsverhoudingen, je inzetten voor een samenleving waarin iedereen kan meebeslissen.

V0835 (R) Hedonistische oriëntatie: de mate waarin men het op dit moment in zijn leven als belangrijk ervaart om van het leven te genieten en plezier te maken.

NEDERLANDSE BEVOLKING EN OPVATTINGEN OVER UITKERINGEN

BIJLAGE 3: (vervolg)

- V0901 (W) Economisch conservatisme duidt op de mate van weerstand tegen nivellering van inkomens en tegen daarop gericht overheidsingrijpen, alsmede op de mate waarin men zich verzet tegen een hardere vakbondspolitiek.
- V0904 (R) Cultureel conservatisme wijst op de mate waarin men burgerlijke vrijheden wil inperken, ingrepen in het leven afwijst en er een traditioneel beeld van de vrouw op na houdt.
- V0915 Lokalistische oriëntatie verwijst naar de mate waarin men met betrekking tot nieuwsgaring, lidmaatschappen, omgang met mensen en het wonen en winkelen plaatselijk georiënteerd is.
- V0963 Arbeid als plicht verwijst naar de mate waarin men van mening is dat werken altijd op de eerste plaats moet komen, dat iedereen die dat kan door te werken moet bijdragen aan de samenleving, dat bij het willen genieten van het leven ook de bereidheid hoort er hard voor te werken, alsmede de mate waarin men het eens is met de uitspraak dat je je het gelukkigst voelt als je flink gewerkt hebt.
- V0976 (R) Rationeel uitgavenbeheer wijst op de mate waarin men op rationele wijze het huishouden voert en bevrediging van behoeften kan uitstellen.
- V1032 Behoud van individuele vrijheid heeft betrekking op de mate waarin men binnen twee-relaties elkaar vrij en zelfstandig wil laten zijn.
- Niet opgenomen werden de variabelen V0013 geslacht, V0037 burgerlijke staat, V0007 urbanisatiegraad en V0823 traditionele gezinsoriëntatie. Voor de laatste twee genoemde is dat tegen onze verwachting.